

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ - ત્રૈમાસિક

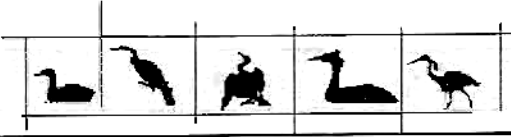
પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

ફોટો :મનોજ ધોળકિયા ('નિરીક્ષ નોંધ' પાન નં. ૭)

ગુજરાતમાં ધોરડની (Great Indian Bustard) હાજરી વિષે શંકા સેવાય છે ત્યારે શ્રી મનોજ ધોળકિયાએ લીધેલો ધોરડનો ફોટો હૃદયગ્રાહી બની રહે છે. ધોરડને જોઈતાં ઘાસિયા મેદાનો અત્યારે સૌથી વધુ ઉપેક્ષિત પક્ષીનાં રહેઠાણો છે. આપણે સૌએ તેને બચાવવા કમર કસવી પડશે. 'વિહંગાવલોકન'માં (પા.નં. ૫) શ્રી લવકુમાર ખાયરે આ અંગેનાં તેઓશ્રીનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં છે.

જુલાઈ એટલે વરસાદનો આપણો ધોરી મહિનો. અડધો જુલાઈ અને અડધો ઑગસ્ટ મેઘરાજાના મન મૂકીને વરસવાના દિવસો. અત્યાર સુધી લૂખીસૂકી લાગતી નદીઓ અને જળાશય છલકાય. દક્ષિણ ગુજરાત સિવાયનો આપણો બાકીનો મુલક ઓછા વરસાદવાળો અને શુષ્ક. જૂજ અપવાદ સિવાય આપણી નદીઓના પ્રવાહ શિયાળો જતાં સુકાઈ જાય. આ નદીઓ પરના બંધોથી બનતાં જળાશયો તેમની લઘુત્તમ સંગ્રહશક્તિએ આવી ગયાં હોય.

પણ વરસાદ આવતાં વેરાન વગરો હરખાઈને હરિત બનવા લાગે. નદીઓના વહેણ ચાલુ થાય. નાના મોટા બંધો/ જળાશયોમાં પાણી ભરાય. તેમાં અને તેમના કાંઠે વનસ્પતિ ઝડપભેર ઊગી નીકળે. તે જ પ્રમાણે તેમાં માછલાંઓ માટે આહાર અને આશરોની વિપુલતા સર્જાય. તેનો મહત્તમ લાભ ઉઠાવવા જળપંખીઓ મોટા પાયે પ્રજનન કાર્યમાં લાગી પડે.

ડૂબકી (Little Grebe) પાણી પર તરતા માળા બનાવે. નરમાદા રંગપલટાને લીધે દેખાવડાં અને બોલકણાં બની જાય. રી-રી-રી- એવો તેમનો પ્રકુલ્લ અવાજ વારંવાર સંભળાય. હમણાં હમણાં કોઈ કોઈ અનુકૂળ જળાશયોમાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe) પ્રજનન કરતી જણાઈ છે. જુલાઈ-ઑગસ્ટમાં કોઈ જળાશય પર તે જોવા મળે તો ત્યાં તેણે પ્રજનન કર્યું હોવાનો પૂરો સંભવ. તેવાં જળાશયોનું ધનિષ્ઠ નિરીક્ષણ કરતાં રહેવું. આ બંને ડૂબકીઓની માફક બંને જલમાંજર (Jacana) પણ તરતા માળા બનાવે છે. તેમનાં બચ્ચાં જાણે ડામરની સડક પર દોડતાં હોય તેમ કમળના પાંદડાં પર દોડતાં ફરે.

છેયા / ચીયા તેમજ અન્ય જલજ વનસ્પતિ સારા પ્રમાણમાં હોય તેવાં જળાશયો, પાણીનાં પંખીઓનાં પ્રજનન માટેનાં આદર્શ સ્થળો. તેમાંથી તેમને આહાર અને આશરો એમ બંને મળે. નડી બગલા (Purple Heron) જેવાં મોટાં પંખી પણ છેવામાં માળા કરે છે. આ ઉપરાંત લીલી બગલી (Little Green Heron), ત્રણેય પાનબગલીઓ (Chestnut/ Yellow/ Black Bittern), તપખીરી સંતાકૂકડી (Brown Crake), જલમુરથી (Moorhen), નીલ જલમુરથી (Purple Moorhen), સફેદછાતી સંતાકૂકડી (White-breasted Waterhen) પણ પાણીની વનસ્પતિમાં માળા બનાવી વંશવૃદ્ધિ કરે છે. પણ આ બધાના માળા શોધવાની તકલીફ ન લેશો. ગીચ વનસ્પતિમાં માળા મળવા ખૂબ મુશ્કેલ છે. તમારા આવા પ્રયત્નથી તેમના માળા ઈંડા કે બચ્ચાંને નુકસાન થવાનો પૂરો સંભવ રહે. વળી માળા પર બેઠેલાં પંખી ગભરાઈને માળો તજી પણ દે. પંખીઓની ફોટોગ્રાફીની જેમ તેમના માળા શોધવાની પ્રવૃત્તિમાં પંખીના યોગક્ષેમ જ મુખ્ય રહેવા જોઈએ. આપણા ઉત્સાહ, ઉતાવળ કે અણઆવડતમાં પંખીને જરાય ખલેલ ન થઈ જાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. પક્ષીનિરીક્ષક માટે આટલી કાળજી અનિવાર્ય છે. પંખીનાં બચ્ચાં થોડાં મોટાં થયે, તરતી વનસ્પતિ પર માબાપ સાથે ચારો કરવા નીકળે તેનું નિરીક્ષણ કરીને આનંદ માણીએ.

ભગતડાં (Coot) મુખ્યત્વે યાયાવર પંખી, પણ થોડા અહીં રોકાઈ જાય છે. તેમાંથી કોઈ કોઈ પ્રજનન પણ કરે છે. છેવાવાળા તળાવોમાં આ ઋતુમાં ભગતડાં જોવા મળે તો તેમાં તેનું પ્રજનન થયું હોવાનો સંભવ ખરો. તે છેવામાં તરતા માળા બનાવે છે.

ગજપાઈ (Blackwinged Stilt), તળાવ-સરોવરોના પાણી સુકાઈ ગએલા ભાગમાં જમીન પર માળા બનાવે છે. ટિટોડીની માફક તેમનાં ઈંડાં જમીન સાથે એટલાં એકરૂપ બની જાય કે જલદી નજરે ન ચડે. અનેક માળા નજીક નજીક બનાવ્યા હોય. તેમનું પ્રજનન માટે ભાગે વરસાદ આવતાં પહેલાં

પૂરું થઈ જાય.

જળાશયો નજીકના મોટાં વૃક્ષો પર ઘણું ખરું બગલાઓની માળાવસાહત (Heronry) થાય છે. નજીકમાં આવાં વૃક્ષો ન હોય પણ થોડાં અંતરે હોય તો તે પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. કાજિયા (Cormorants), બગલા (Egrets/ Herons), ઢોંક (Storks), કાંકણસાર (Ibises) ની જુદી જુદી જાતો, સર્પગ્રીવ (Darter), ચમચા (Spoonbill) જેવાં પક્ષીઓ મોટા પાયે આવી વિશ્ર માળાવસાહતોમાં માળા કરે છે. આ પંખીઓની તેમાં થતી રહેતી આવનજાવનથી સહેજે તે આપણું ધ્યાન ખેંચે. તેમને ખલેલ ન પડે કે આપણી હાજરીથી ગભરાય નહીં એટલા અંતરે બેસીને દૂરબીનથી તેમની પ્રવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરી શકાય.

મોટા અને નાના હંજ (Greater and Lesser Flamingo)ની માળાવસાહત કલ્પના ન આવે એવા વિશાળ પાયે અનુકૂળ સ્થળોએ થાય છે. તેમાં પચીસ - પચાસ હજારથી લાખેક જેટલા હંજ પ્રજનન કરતા જોવા મળ્યા છે. તે દ્રશ્ય અતીવ રોમાંચક હોય છે. દર વરસે હંજ આમ માળા કરે. દર વર્ષે માળા કરે જ એવુંયે નથી. જ્યારે પણ કરે ત્યારે ભારતનાં પંખીજગતમાં તે અગત્યનો બનાવ ગણાય. કચ્છના મોટા રણમાં માનવવસ્તીથી દૂર દૂર દુર્ગમ પ્રદેશમાં તે વસાહત કરે છે. ત્યાં જવું અશક્ય નહીં તોયે અત્યંત કષ્ટ છે. માર્હો સુધી ચીકણા કાદવમાં અને પાણીમાં ચાલવું પડે. પ્રજનન કરતાં હંજ બહુ આળા મનનાં પંખી બની જાય છે. માનવોની જરા પણ ખલેલ થાય તો ઈંડાં - બચ્ચાં સહિતની આખી માળાવસાહત છોડી જતા રહે છે. ભૂતકાળમાં આવું બનેલું છે. પક્ષી નિરીક્ષકોએ ચાલુ માળાવસાહતોની મુલાકાતે જવાનો અભરમો ન રાખવો. કચ્છના બંને રણ અભયારણ્યો છે. ત્યાં જતાં પહેલાં વન વિભાગની પરવાનગી લેવી પડે. અનધિકૃત કુતૂહલ પ્રેમી લોકો પ્રજનન કરતા હંજોને ખલેલ ન પહોંચાડે તે માટે આવી સાવચેતી જરૂરી પણ છે.

નાના હંજ (Lesser Flamingo) ભારતમાં પ્રજનન કરતા નથી એવું પહેલાં મનાતું. ડૉ. સલીમ અલી. જાન્યુઆરી '૭૪માં મોટા રણમાં ગયા ત્યારે નાના હંજના ૩૦૦ - ૪૦૦ માળા તેમને ત્યાં જોવા મળેલા. હમણાં થોડા વરસોથી નાના રણમાં તેમના માળાની આવી નાની વસાહતો ક્યારેક ક્યારેક નોંધાતી રહી છે.

આપણી ચારેય નિવાસી બતકો આ ઋતુમાં પ્રજનન કરે છે. ટીલિયાળી બતક (Spotbill) સિવાયની ત્રણેય બતકો ઝાડની બખોલોમાં માળા કરે, જ્યારે ટીલિયાળી બતક પાણીકાંઠાંની વનસ્પતિમાં, જમીન પર. નાના તેજ પર (Little Pratincole) કે ભૂલામણી ઢોંગીલી (Kentish Plover)નું પ્રજનન આપણે ત્યાં સામાન્ય નથી. તે જોવા મળી જાય તો " વિહંગ"ને જાણ કરશો. કાશ્મીરી વાબગલી (Whiskered Tern) પૂરા પ્રજનન પોષાકમાં જૂન - જુલાઈ સુધી ઘણીવાર અહીં જોવા મળે છે, પણ આપણા રાજ્યમાં ક્યાંય પ્રજનન કરતી હજી સુધી નોંધાઈ નથી. તેના માળા મળે તો ભારત માટેય નોંધપાત્ર બનાવ ગણાય.

આ બધાં પંખીઓ નિર્વિઘ્ને પ્રજનન કરી બચ્ચાં ઉછેરે તેથી આપણને આનંદ થાય. બાકી વર્ષાઋતુનો સિરમોર પ્રસંગ તો સર્વ સારસ યુગલોનું સફળ પ્રજનન થયાનું જાણવા મળે તે. તેના માળા - ઈંડાંનાં રક્ષણમાં આપણો ફાળો આપવાની તક મળે તો તેને આપણું સદ્ભાગ્ય માનવું અને દિલ દઈને તે કામ કરવું.

સી-૨, હરિઓમ એપા., ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ રોડ, જીવરાજ પાર્ક, અમ-૫૩.

ફોન - ૨૭૨૨૨૦૬

'બર્ડ લાઈફ ઈ-ટરનેશનલ' (BLI) તથા 'રોયલ સોસાયટી ફોર પ્રીઝર્વેશન ઓફ બર્ડ્સ' (RSPB)ના સહયોગથી 'બોમ્બે નેચરલ હીસ્ટરી સોસાયટી' (BNHS) દેશભરમાં પક્ષીઓને અનુલક્ષીને એક 'નેટવર્ક' ઊભું કરી રહ્યું છે. પક્ષીઓની દ્રષ્ટિએ અગત્યની જગ્યાઓ અથવા વિસ્તારોની ઓળખ માટેનો તેનો ઉદ્દેશ છે. ગુજરાત રાજ્ય માટે તેઓએ શ્રી લલકુમાર ખાચરની સંયોજક (Co-ordinator) તરીકે નિમણૂક કરી છે.

નળસરોવરમાં શિકારના સમાચાર :-

એક દિવસ સવારે ઊઠીને 'ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ'માં જોયું તો શિકારીઓના ફોટા સાથે, નળસરોવરમાં શિકારના સમાચાર આવેલા.

“ ક્લેમિંગો અમુક રૂપિયામાં, પેણ અમુક રૂપિયામાં, બતક અમુક રૂપિયામાં.....”. અસ્સલ છાપાની લઢણથી આખી ઘટનાને ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો, અને ખરેખર ઘણી વાતો ઉપસી આવતી હતી, માત્ર શિકાર જ નહીં. 'શિકાર' તો જૂની અને જાણીતી વાત હતી.

વનખાતાના કોઈ પણ અધિકારી કબૂલશે કે શિકાર થાય છે. ઘણા સમયથી શિકાર થતો આવ્યો છે, એમાં કોઈ નવું નથી. શિકાર કેમ થાય છે અથવા તો કેમ અટકાવી નથી શકાતો એનાં કારણો પણ આપશે. તો નવું શું હતું? 'છાપામાં સમાચાર' આવવા, ફોટા સાથે, એ થોડુંક અસામાન્ય હતું. ગુજરાતની સીમા પાસે ક્યાંક આવો શિકાર થયો હોત તો ચાલત, પણ આ તો નળસરોવરમાં થયો હતો, એક જાણીતી અને લોકોમાં માનીતી જગ્યાએ. વાંચીને ઘણાંની ભમ્મર ઊંચી થાય તેવું હતું. સામાન્ય માણસની પણ. રાજકારણી, જેને પક્ષી સાથે કોઈ લેવા દેવા ન હોય તેને પણ બે માણસને જવાબ આપવો પડે તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ હતી. શાસક પક્ષીને સતાવવા માટે પણ વિધાનસભામાં બે પ્રશ્નો પુછાય એવી શક્તિઓ હતી.

કોઈક કરવું પડે તેવું હતું. બાંધો ચડાવવાની હતી. 'શિકારી' સામે નહીં પણ આ છાપે ચંડલી ઘટનાને લીધે ઊભી થયેલી આપત્તિ સામે! 'નળ સરોવર' વિસ્તાર માટે જવાબદાર ઉપરી અધિકારીને નળસરોવરની હાલત વિષેની પ્રાથમિક માહિતી મેળવવાથી માંડીને તેમના સિવાયના જવાબદાર અધિકારીઓ સામે પગલાં લેવા સુધીનું અંતર કાપવાનું હતું.

છાપાએ વનખાતામાં થયેલી હલચલની પણ નોંધ લીધી. તેનો વિજય થયો હતો. પયરો નાંખીને જે વમળ ઊભા કરવા હતાં તે થયાં. છાપાને મુખ્ય રસ સનસનાટીમાં હોય છે. કોઈ પણ સમાચારને સનસનાટીભર્યા બનાવીને રજૂઆત કરેલી. એ સનસનાટી ઊભી કરવા માટે ક્યાંક માહિતીમાં સુધારો વધારો કરવો પડે, તસ્વીરમાં થોડો હસ્તક્ષેપ કરવો પડે તો તે ચાલે! તેમાં સમાચાર આપતી વ્યક્તિને ઉપસાવવામાં જો પત્રકારને રસ હોય તો ખૂબ જ કઠંગી રીતે તેમ કરતાં પણ તેમને કોઈ ખચકાટ ન થાય.

ખેર! પણ નળસરોવરમાં થયેલા શિકારનું શું? એ તો જૂની વાત છે. એ થતો જ આવ્યો છે. ભવિષ્યમાં કોઈ વિરલો શિકારના સમાચાર લઈને આવશે અને છાપાને એમાં સનસનાટી લાગશે કે વ્યક્તિ વગદાર હશે તો તે છાપામાં ચમકશે. છાપામાં સમાચાર આવશે તો જવાબદાર વ્યક્તિઓ થોડો સમય 'સાવધાન'ની મુદ્રામાં જોવા મળશે. પાછા 'જૈસે થે'. નળસરોવરના શિકાર અટકાવવામાં છાપાને અથવા ફરજ પરના અધિકારીને ખરેખર કેટલો રસ છે તે એક ધારણાનો વિષય છે.

એક વધુ 'સારસ કાઉન્ટ' :-

હમણાં એક મિત્ર સાથે ફોન ઉપર વાત કરતા જાણ્યું કે 'ભારતીય વન્યજીવન સંસ્થા' (Wildlife Institute of India) તરફથી સારસની ગણતરી હાથ ધરાઈ રહી છે. થોડીક મિશ્ર લાગણીઓ થઈ. પહેલો ઉદ્ગાર તો એ જ નીકળી પડ્યો કે 'પાછું સારસ કાઉન્ટ'. સાથે એ સંતોષ પણ થયો કે ચાલો કંઈક થઈ રહ્યું છે! પંદર દિવસ પછી ભાવનગરના વડીલ મિત્ર શ્રી નવનીતભાઈએ મારી તથા 'વિહંગની' જાણ માટે 'W.I.I.' ના આ અંગેના પરિપત્રની એક નકલ મને મોકલી એટલે વધુ જાણકારી મળી. ૨૧મી જૂન '૯૯ તથા આજુબાજુના ગાળામાં દેશભરમાં આ ગણતરી થઈ ચૂકી હશે. આ 'પ્રોજેક્ટ' દેશની કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત બિનસરકારી સંસ્થાઓ જેવી કે 'W.W.F' અને તેને સંલગ્ન પ્રકૃતિ મંડળો, બી.એન.એચ.એસ., ઓરિએન્ટલ બર્ડ ક્લબ અને સંરક્ષિત વિસ્તારોના વ્યવસ્થાપકોના સહયોગથી

થશે. 'સારસ'ની હાલમાં શું પરિસ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ આવશે અને સાથે સાથે વ્યાપક લોકજાગૃતિ ઊભી થશે, એવો તેનો ઉદ્દેશ છે.

વર્ષનો આ સમય એ રીતે પસંદ કરાયો છે, કે પાણીનાં મોટા ભાગના સ્રોત સુકાઈ ગયા હોય, એટલે જે ગણીગાંઠી જગ્યાએ પાણી બચ્યું હોય ત્યાં 'સારસ' વધુ કેન્દ્રિત થયેલા હોય અને ગણતરી કરવાનું સહેલું થાય. વળી, અત્યારે લીલોતરી ઓછી હોય એટલે પક્ષી સહેલાઈથી જોઈ પણ શકાય. પરિપત્રમાં જણાવ્યા અનુસાર મે-સપ્ટે. '૯૮ તથા ડિસે. - માર્ચ '૯૯ - '૯૯ના ગાળા દરમિયાન સંસ્થા તરફથી બીજા ઘણાં રાજ્યોની સાથે ગુજરાતમાં પણ આ પક્ષીનું સર્વેક્ષણ કરાયું હતું. આ સર્વેક્ષણનો મારી પાસે કોઈ અહેવાલ નથી. 'સારસ કાઉન્ટ' '૯૯ ના પરિપત્ર સાથે આ સર્વેક્ષણ અંગેની સંક્ષિપ્તમાં માહિતી અથવા સારાંશ અપાયો હોત તો પક્ષીનિરીક્ષકને આ અભ્યાસમાં અર્થપૂર્ણ રીતે સાંકળી શકાત અને આ ગણતરીનો હેતુ વધુ સ્પષ્ટ થાત.

આ ગણતરી માટે 'W.I.I.' ને જે ત્રણ બિનસરકારી સંસ્થાઓનો સહકાર છે તે ત્રણેય સંસ્થાઓના ઘણા સભ્યોને આની ઔપચારિક રીતે જાણ કરાઈ નથી, એટલે આશ્ચર્ય થયું. આ એક એવું કાર્ય છે જેમાં જેટલા બને તેટલા લોકોને સાંકળવા જોઈએ. રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓને ખાસ. આ પ્રકારના 'પ્રોજેક્ટ'ની સફળતા માટે પણ એ આવશ્યક છે. થોડા સમય પહેલાં 'ગીર કાઉન્ટેશન' તરફથી જે 'સારસ કાઉન્ટ' થયો હતો તેમાં પણ મેં આ વસ્તુની નોંધ લીધી હતી. મારી જાણમાં ઘણા પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોને તેમાં સામેલ કરાયા ન હતા. 'સારસ'ની ગણતરી, અભ્યારણ્યમાં થતી પશુ-પંખીની ગણતરી કરતાં ઘણી ભિન્ન છે. અભ્યારણ્યોની અંદર તેમજ બહાર, ખૂબ જ વ્યાપક એવા આ પક્ષીની ગણતરી માટે બને તેટલા લોકોનો સહકાર લેવાય તે જરૂરી બને છે.

આમ જોઈએ તો ગણતરીનો વ્યાયામ પોતે જ પોતાની રીતે ક્યારેક વિવાદાસ્પદ હોય છે. સારસની ઘટતી જતી સંખ્યા હવે સર્વવિદિત છે. પહેલાંની હાથ ધરાયેલી ગણતરીઓમાં એ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે. જળખલાવિત ક્ષેત્રોની દુર્દશા, ખેતી તથા બાંધકામ માટે પડતર અને કાદવિયા જમીનનો ઉપયોગ, જંતુનાશક દવાઓનો વધુ પડતો ઉપયોગ, લોકોમાં આ પક્ષી માટે ઓછી થઈ રહેલી સંવેદનશીલતા વગેરે કારણો હાલ પૂર્વેની ગણતરીઓમાં જણાવાયેલાં છે. આ એક વધુ ગણતરી આપણા જ્ઞાન અને સમજમાં કેટલો વધારો કરશે એ ઊંડો વિચાર માગી લે તેવી વાત છે. એ જ સંસ્થા હવે પછી અન્ય સ્થાનિક સંસ્થાઓની મદદથી, કાયમી ધોરણે, નિયમિત સમયાંતરે આ કાર્ય ચાલુ રાખે, 'સારસ'ની ઓછી થતી જતી સંખ્યા માટે જવાબદાર પરિબળોને ઉદેશીને તે દિશામાં કાર્ય કરે જેથી ભવિષ્યની ગણતરીમાં તેઓના પ્રયત્નો કેટલે અંશે સફળ થયા તેનો અંદાજ મળી શકે, તો આ કાર્યનું ઔચિત્ય વધે.

હમણાં એક અન્ય મિત્ર સાથે વાત કરતાં તેઓએ જણાવ્યું કે જ્યારે અધરા વિકલ્પોનો (Hard Options) અમલ કરવો મુશ્કેલ હોય છે ત્યારે આપણે સહેલા વિકલ્પો (Soft Options) નો સહારો લઈએ છીએ. મને રજૂઆતની એ રીત ગમી. શબ્દોનો પ્રયોગ સચોટ હતો. આપણે સૌ સહેલા વિકલ્પોનો જ આશરો લઈએ છીએ. આપણી સમક્ષ ક્રમશઃ નષ્ટ થઈ રહેલા જળખલાવિત ક્ષેત્રો માટે તમે, હું, પક્ષીનિરીક્ષક વર્ગ, બિનસરકારી પર્યાવરણને લગતી સંસ્થાઓ, વન ખાતુ વિગેરે શું કરી શકીએ તેમ છીએ? જંતુનાશક દવાઓનો બેફામ ઉપયોગ, માત્ર સારસ જ નહીં, અનેક પક્ષીઓની જાતિઓની ઓછી થતી જતી સંખ્યા માટે કારણભૂત છે તે હવે પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે. તેના ઉપયોગ ઉપર નિયંત્રણ હવે તાકીદની જરૂરિયાત છે. કોણ કરશે એ? આ અધરા વિકલ્પો છે. હાલના રાજકીય માળખામાં આ કાર્યો મુશ્કેલ જ નહીં લગભગ અશક્ય છે. છતાં નિરાશ થયા વિના આપણા સૌની બુદ્ધિ અને શક્તિ આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવાની દિશામાં કાર્યાન્વિત થવાની જરૂર છે.

મને યાદ છે કે કોઈ અઘરા વિષયનું પુનરાવર્તન હું અનેક વાર શરૂ કરતો ! શરૂઆતના પ્રકરણો ઘણી વાર વંચાઈ જતા અને પછી ગાડી ખોટવાઈ જતી. પક્ષી ગણતરીનું પણ આવું જ કંઈક લાગે છે. સૌને પક્ષી સંરક્ષણની દિશામાં કાર્ય કરવું છે અને તેની શુભ શરૂઆત ગણતરીથી કરે છે. પણ અઘરા વિકલ્પો આવે એટલે સૌ મૂંઝાય છે.

‘પક્ષી ગણતરી’ પોતાની જગ્યાએ યોગ્ય જ છે પણ તે યોગ્ય પરિપેક્ષમાં (Proper Perspective) લેવાની જોઈએ. બધી જ સંસ્થાઓ પોતાની રીતે ગણતરી કરે તેના કરતાં સૌ જવાબદાર સંસ્થાઓના સંયુક્ત ઉપક્રમે, નિયમિત ધોરણે તે થતી રહે તો તેમાં સાતત્ય રહે. ભૂલો સુધરતી રહે એટલે પદ્ધતિમાં સુધારો થતો જાય. કાર્યપદ્ધતિનો ઢાંચો એક જ હોય તો નિષ્કર્ષ પર આવવાનું કે પરિણામ મેળવવાનું સહેલું પણ બને અને તેની વિશ્વસનીયતા પણ વધે. વળી કોઈ એક દિવસીય ગણતરીને બદલે કાયમી ધોરણે પક્ષીની નોંધ થતી રહે તો કોઈ પણ વિસ્તારમાં થતા તેની સંખ્યામાં ફેરફાર અને અસર કરતાં પરિબળોનો સાચો ખ્યાલ આવી શકે. આને અનુલક્ષીને જ ‘વિહંગ’માં કાયમી ધોરણે ‘સારસ વૉચ’ વિભાગ શરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. નિયમિત રીતે આ નોંધ આવતી રહે તો આવી સંકલિત માહિતી વધુ ઉપયોગી બની શકે.

શ્રી કંદર્પ કાઠજી નિયમિત રીતે, થોળ તળાવ અને આસપાસના વિસ્તારમાં રહેલા સારસનું અનુસરણ (Follow - up) કરી તેની નોંધ રાખે છે. કોઈ વૈજ્ઞાનિક અભિગમથી નહીં પણ એક પક્ષીનિરીક્ષક અને સદૃઢ્ય પક્ષીપ્રેમીના અભિગમથી તેઓ ચીવટપૂર્વક તેની નોંધ રાખે છે. થોળની આસપાસ બીજા જગ્યાવાલિત ક્ષેત્રો ક્યાં ક્યાં? પાણીની પરિસ્થિતિ કેવી છે? પક્ષીની સંખ્યા જુદી જુદી જગ્યાએ કેટલી છે? વર્ષ દરમિયાન તેમાં શું ફેરફાર થાય છે? જ્યારે પક્ષી નથી હોતા ત્યારે ક્યાં જાય છે? ક્યાં નવા માળા બનવાની શક્યતાઓ છે અને તેના સંરક્ષણ માટે કોઈ સ્થાનિક વ્યક્તિનો

ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે? જો પાણી નથી તો કેમ નથી? આ સિવાય બીજા ક્યા પ્રશ્નો જગ્યાવાલિત ક્ષેત્રની અને પક્ષીની દુર્દશા માટે જવાબદાર છે? આ બધાં પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં રાખી થોડાં સ્વયંસેવકોની મદદથી અને કોઈ પણ પ્રકારની મહત્ત્વાકાંક્ષા વિના તેઓ ખંતથી આ કાર્ય કરી રહ્યા છે. તેઓના આ કાર્યથી પ્રભાવિત થઈને એક નમૂનાના અભ્યાસ (Model Study) તરીકે અમે તેમની નોંધનો સારાંશ ‘સારસ વૉચ’માં આપીએ છીએ અને તે માટે તેઓ અમને હંમેશા સહકાર આપે છે. મને લાગે છે પક્ષીના યોગક્ષેમની જાણ માટે આ પ્રકારનો અભ્યાસ વધુ જરૂરી છે. કોઈ એક દિવસે થોળની પાળ પર સેન્ડવીચ ખાતાં ખાતાં, કેટલાં સારસ છે અથવા તો નથી એ પ્રકારની માહિતી મેળવીએ તો તેની ઉપયોગિતા વિષે એટલે જ મને શંકા છે. કંદર્પ જેવા અનેક પુરુષાર્થી પક્ષીનિરીક્ષકો ભવિષ્યમાં સારસ અભ્યાસ જૂથ (Sarus Study Group) જેવી કોઈક સંસ્થાના નેજા હેઠળ રાજ્યભરમાં અનેક જગ્યાઓએ આવો અભ્યાસ હાથ ધરે તો એક અભિયાન (Movement) ઊભું કરી શકાય !

જો કે થોળ તળાવની પાળ પર મિત્રો સાથે ગમ્પાં મારતાં સેન્ડવીચ ખાવાની તક મળે અને પક્ષીનિરીક્ષણ પણ થાય એ નાનીસૂની વાત નથી. પક્ષી ગણતરીની મને લાગે છે એ પણ એક મહત્ત્વની ઉપલબ્ધિ છે. ઉદ્દેશ સાથે પરિભ્રમણની તક આપે છે અને તે પણ ક્યારેક એવી જગ્યાઓએ જ્યાં સામાન્ય રીતે આપણે ન જતાં હોઈએ. પક્ષીસંરક્ષણના સારા હેતુથી થયેલા દરેક કાર્યમાં સહકાર આપીએ એ ખૂબ જ આવશ્યક છે, પણ સાથે સાથે આપણી સ્વતંત્ર વૈચારિક પ્રક્રિયાને પણ ચાલુ રાખીએ જેથી આવી પ્રવૃત્તિની યોગ્યતા સમજી શકીએ અને વ્યક્તિગત કે સામૂહિક રીતે તેને વધુ અસરકારક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકીએ.

પક્ષી ગણતરી શાને માટે છે? એ હંતુ ખરેખર સરે છે? આ તબક્કે એક આત્મનિરીક્ષણની (Introspection) જરૂર છે.

(વિહંગાવલોકન.....પાના પ થી)

કરવાનું હું સૂચન કરું છું.

સાથે સાથે પક્ષીનિરીક્ષકોએ ભરચોમાસામાં પક્ષીનિરીક્ષણ માટે જવું જોઈએ. તેઓને જાણે કે તેમના શોખને એક જુદી જ દિશા મળી હોય તેવું લાગશે. જુલાઈમાં જ્યારે વાદળાં નીચે આવી પવન સાથે દોટ ભરતા હોય ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના ડુંગરાળ પ્રદેશમાં રખડવાનું અવિસ્મરણીય થઈ રહેશે. આ જ આબોહવા નર ખડમોરને ચોમાસાની લીલી ચાદરની બહાર ઠેકડા મારવા માટે પ્રેરિત કરે છે. પણ હા ! એક વાર પક્ષી જોયાં એટલે ‘પ્રેસ’માં જવાની જરૂર નથી. ખરેખર તો ગ્રામ વિસ્તારના મિત્રોની મદદથી રહેકાણોને સારી રીતે જુદાં તારવી અને પછી લોકોને જાણ કરવી જોઈએ. પક્ષી તો દૂરથી પણ જોઈ શકાય. ‘બાઈનોક્ચુલર’ ‘ટેલિસ્કોપ’ અને ‘ટેલિલેન્સ’ શાને માટે છે ?

બીજા એક પ્રશ્ન મગજમાં આવે છે. શું જે જગ્યાએ આવા વિરલ પક્ષીની નોંધ થાય તેને અભયારણ્ય જાહેર કરવી ? ના ! કાયદાની દ્રષ્ટિએ આખું ગુજરાત અભયારણ્ય છે. પક્ષીઓ બચાવવા વન્યજીવનના કાયદાની નહીં પણ લોકોની સૂઝ અને સંડોવણીની જરૂર છે. અભયારણ્ય તરીકે જગ્યા જાહેર થાય એટલે એનો અર્થ એ કે, રસ ધરાવતી વ્યક્તિને બહાર રાખવાની અને ઢોર તેમાં છૂટથી ફરી શકે ! હિંગોળગઢથી ઉતરે આવેલા ડુડલી - ધોરડ અભયારણ્યમાં આજ થયું છે. અભયારણ્ય જાહેર કરો એટલે વન-ખાતુ તેમાં વૃક્ષારોપણની ઝુંબેશ શરૂ કરશે જે જામનગરના ગાગા-ધોરડ અભયારણ્યમાં થયું છે.

વન-ખાતા તરફ આંગળી ચીંધવાનું અને સરકારને તેની ખોટી નીતિઓ માટે દોષિત જાહેર કરવાનું સહેલું છે પણ વિશેષજ્ઞોનો અભિપ્રાય પણ આમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે એ કેમ કોઈ વિચારતું નથી ? જો લોકોએ વિરોધ કર્યો હોત તો જંગલખાતાના અધિકારીઓ આમ ખુલ્લેઆમ ગાંડા બાવળનું વાવેતર કરી શક્યા હોત ? પક્ષીનિરીક્ષકો જો સભાન હોત અને તેમણે પોતાની લાગણીઓની અસરકારક રજૂઆત કરી હોત તો ધાસની વીડીને વધારાની નકામી જગ્યા ગણી જમીનવિહોણા લોકોમાં તે વહેંચવાની હાનિકારક નીતિ સરકારે ઘડી ન હોત. માત્ર રાજકારણીઓને તેમની નિષ્ક્રિયતા માટે ભાંડવા કે સરકારી અધિકારીઓને ખોટી નીતિઓ માટે દોષિત જાહેર કરવા એ આપણી જવાબદારીમાંથી છટકવાની વાત થઈ.

ચાલો, આપણે આ વિચારમંચમાં સંકળાઈએ, લોકજાગૃતિ માટે વધુ પ્રયત્નો આદરીએ અને વન અધિકારીઓને વિશ્વાસ આપીએ કે, તેઓ જ્યારે તેમના કર્તવ્યનું પાલન કરતા હશે ત્યારે આપણે તેઓના પડખે ઊભા રહીશું. રાજકારણીઓને પણ જણાવી દઈએ કે તેઓ મન ફાવે તેમ કરી શકે એવું માનીને ના ચાલે. ‘વિહંગ’ દરેક વિધાનસભ્યને મળવું જોઈએ અને તેનો ખર્ચો પક્ષીનિરીક્ષકો વહેંચી લે.

આપણે એ બાબત પર સહમત થઈએ કે, ગુજરાત સરકારના જમીન મર્યાદા ધારા હેઠળ ધાસનાં મેદાનો લઈ લેવાની હિલચાલને કોઈ પણ રીતે નિષ્ફળ બનાવવી. ધાસચારાના આ કીમતી સ્ત્રોતને હાનિ પહોંચે તેવી કોઈ પણ પેરવી સરકાર ના કરે તેવી રજૂઆત કરીએ. માત્ર પહેલેથી નક્કી કરેલા થોડાંક વિસ્તારોમાં ધોરડ અને ખડમોર કેન્દ્રિત થાય એ નહીં પણ ચોમેર ગ્રામ વિસ્તારોમાં પણ તે જોવા મળે એ આપણા પર્યાવરણ સંરક્ષણના પ્રયત્નોની ખરી કસોટી ગણાશે.

(૬૪૬, વાસ્તુ નિર્માણ, સેક્ટર- ૨૨, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨.)

(ગયા અંકમાં શ્રી લાલસિંહભાઈ પર લખેલા પત્રોમાંથી સંચિત કરેલી, શ્રી લલ્લુમાર ખાચરની પક્ષીનિરીક્ષણ નોંધ પ્રસ્તુત કરી હતી. આ અંકથી પક્ષીનિરીક્ષણ અંગેના તેઓશ્રીનાં ચિંતન અને મંતવ્યોને આલેખતી શ્રેણી શરૂ કરીએ છીએ.)

પક્ષી-સંરક્ષણમાં લોકોનું પ્રદાન હવે અનિવાર્ય છે !

✱ આપણી ક્યાંક ભૂલ થાય છે ?

ઘણા સમયથી હું લાલસિંહભાઈને, ગુજરાતના પક્ષીનિરીક્ષકો માટે, ગુજરાતીમાં એક પત્રિકા કાઢવાની શક્યતાઓ વિષે વાત કરતો હતો. 'વિહંગે' આ જરૂરિયાત પૂરી કરી હોય તેવું લાગે છે. પંખીઓનાં ભવિષ્ય અંગેની મારી ચિંતા અભિવ્યક્ત કરતી લેખમાળાનો એક મણકો અહીં પ્રસ્તુત છે.

પક્ષીના પ્રશ્નોની વાત કરતાં પહેલાં હું આપણી યુટિઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવા માગું છું. કારણ કે આપણા અભિગમ, નિર્ણયશક્તિ અને નિષ્ઠા (Commitments) ઉપર પક્ષીઓનું ભવિષ્ય નિર્ભર છે. દેખીતી રીતે ઘણી જાગૃતિ અને પર્યાવરણ પ્રત્યેની સચિતતા (Concern) છે, પરંતુ જ્યાં સુધી આપણે સૌ વ્યક્તિગત રીતે કાર્યરત ન થઈએ ત્યાં સુધી બધું નકામું છે. સક્રિયતા એટલે મોરચામાં જોડાવાનું નહીં, વક્તૃત્વ કે ચિત્ર સ્પર્ધાઓ યોજવાનું નહીં અને દેખાવનું વૃક્ષારોપણ કરવાનું નહીં પણ જે દુનિયામાં આપણે રહીએ છીએ તેના વિષેનો સાચો દ્રષ્ટિકોણ કેળવી તે પ્રમાણે વ્યક્તિગત રીતે પરિવર્તન લાવવાની આ વાત છે. આમેય પૃથ્વી પર માનવીનું જે દબાણ છે તેમાં આપણે સૌ સરખા હિસ્સેદાર છીએ !

સમય જતાં અમારી પેઢીનાં ઘણાં ચાલ્યાં ગયાં. આજે પક્ષીની વાત આવે ત્યારે મારી, લાલસિંહભાઈની તથા હિંમતસિંહજીની સામે સૌ આદરથી જુએ છે. અમને પણ એ વિષયનાં નિષ્ણાત ગણાવાનું ગમે છે. પણ એમાં કેટલું તથ્ય છે ? ઉંમર આપણને આપણી ઉપલબ્ધિઓ મૂલવવાનું શીખવે છે. જે રીતે રાજ્યમાં અત્યારે પક્ષીઓની સંખ્યામાં ધરાબમ ઘટાડો થઈ રહ્યો છે અને પક્ષીઓનાં રહેઠાણો કમબહુ નષ્ટ થઈ રહ્યાં છે તે જોતાં અમારું પ્રદાન ઘણું નિરાશાજનક કહેવાય.

ખડમોર
(ક્ર: નર:
૪૬ સે. મી.)

શૌજન્ય: પર્યાવરણ શિક્ષણ કેન્દ્ર, અમદાવાદ

અમારી વધારે નિષ્ફળતા તો એ છે કે, જેઓને અમે પક્ષીનિરીક્ષણનો પરિચય કરાવ્યો તેઓમાં જ ઓછી નિષ્ઠા જોવા મળે છે. એક દિવસીય પક્ષી ગણતરી (One day Bird Count) જેવા 'તમાશા' કરવાનો ઉત્સાહ છે. પણ હું અને લાલસિંહભાઈ જે રીતે રવિવાર અને રજાના દિવસોમાં રાજકોટની આસપાસ પક્ષીનિરીક્ષણ કરાવતા હતા તેવું નિયમિત પક્ષીનિરીક્ષણ ખૂબ ઓછું જોવા મળે છે. દુનિયામાં પક્ષીઓની દ્રષ્ટિએ ગુજરાતનું વિરલ સ્થાન છે. તેની વિશિષ્ટતા જાળવી રાખવા તથા તેને સુદૃઢ બનાવવા સુનિયોજિત આયોજનની જરૂર છે. આ સભાનતાને જાગૃત કરવામાં અમે નિષ્ફળ ગયા છીએ.

એક કિશોર તરીકે મને યાદ છે કે, વિહીયાના મહાજન સિંચાઈ માટે, અમુક સપાટીથી નીચે પાણીનો ઉપયોગ નહીં કરવો તેવો આગ્રહ રાખતા, જેથી વરસાદ આવે ત્યાં સુધીના ગાળામાં માણલીઓ જીવી શકે. આજે એક બાજુ સરદાર સરોવર જેવી યોજનાઓ માટે પર્યાવરણવાદીઓએ મેદાનમાં આવી આપી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે, જ્યારે બીજી તરફ પાણીનાં બધાં સ્રોત નો છેલ્લા ટીપાં સુધી ઉપયોગ થઈ જાય તો પણ કોઈને ચિંતા નથી. કનૈયાલાલ મુનશીના વિશાળ દ્રષ્ટિકોણવાળા વનમહોત્સવની જગ્યાએ એક જ પ્રકારનાં (Monoculture) વૃક્ષો વાવવાના અભિયાનો થાય છે અને

તેમાં આંકડાની રમત (Number game) રમાય છે !

જ્યાં એક બાજુ બધે જોવા મળતો કાળો કોશી પણ ઓછો થઈ ગયો છે ત્યાં વેળાવદરમાં ચાળીસ ખડમોર (Florican) અને થોળમાં એક હજાર પેણ (Pelican) જોઈને પક્ષીનિરીક્ષકો ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. પક્ષીઓનું આ રીતે ગણ્યા ગાંઠવા સંરક્ષિત રહેઠાણો પર એકત્રિત થવું એ તેઓના અસ્તિત્વ માટે ભયસૂચક નથી લાગતું ? પક્ષીઓનું આ રીતે એકત્ર થવું ભલે અદ્ભુત લાગે પણ તેનાથી ખુશ થવાની જરૂર નથી. એ જાણી લેવું જોઈએ કે આ એક ઓલવાતી જ્યોતનો છેલ્લો ચમકારો માત્ર છે !

✱ ધોરડ (Great Indian Bustard) અને ખડમોર (Florican)

ધોરડ
(ક્ર: નર:
૧૨૨ સે. મી.)

શૌજન્ય: પર્યાવરણ શિક્ષણ કેન્દ્ર, અમદાવાદ

ગુજરાતમાં ધોરડ અને ખડમોર જે રીતે લુપ્તપ્રાય: થવાની અણી પર લવાયા છે એનાથી વધુ શરમજનક શું હોઈ શકે ? મને શંકા છે કે ધોરડનું અસ્તિત્વ આપણા રાજ્યમાં અત્યારે હોય. વેળાવદરમાં ખડમોર વિષે જે મોટી મોટી વાતો થાય છે તે જવાબદાર દરેક વ્યક્તિની અજ્ઞાનતાનું પ્રદર્શન કરવા સમાન છે. ત્યાં ખડમોર છે કારણ કે બીજે તેમને જોઈતા રહેઠાણો નષ્ટ થઈ રહ્યાં છે. તેમને ત્યાં ભેગા થવાની ફરજ પડી છે !

ગાગા ધોરડ અભયારણ્યમાં ગાંડો બાવળ ક્યારનોય વવાઈ ચુક્યો છે. વનખાતાનાં પ્રશિક્ષિત અધિકારીઓ આવા નિંદનીય કાર્ય માટે કઈ રીતે સૂચના આપી શકે તે મને સમજાતું નથી. આવા બેકાભપણે ફેલાઈ જતા અને ચરી ના શકાય તેવાં ગાંડો માટે લોકોએ પણ કઈ રીતે અનુમતિ આપી ? હવે ગાંડો બાવળ વાવવાની જરૂર પણ ક્યાં રહી છે ? ઢોર તેની શિંગો ખાય અને ઠળિયા તેમનાં છાણ અને લીડીઓ મારફતે ચોતરફ ફેલાય, એટલે આપમેળે જ એનો બેકામ ફેલાવો થાય છે. ગાંડા બાવળને મૂળ સહિત કાઢી નાખવા માટે જે મહેનતાણું થશે તેમાં પાણીની જેમ પૈસા વહી જશે.

પણ ધોરડ અને ખડમોરના અસ્તિત્વ સાથે આને શું સંબંધ ? પૂરેપૂરો. આ બંને પક્ષીને ઘાસ જોઈએ અને તે એવું કે, તેઓ દૂર સુધી જોઈ શકે. ખરેખર તો આ એવું નમૂનેદાર ઉદાહરણ છે, જ્યાં વન્યજીવન અને માનવીની જરૂરિયાતો ભેગી થાય છે. આ પક્ષીઓનાં રહેઠાણોમાં સુધારો થાય તો સાથે સાથે વીડનાં બીજાં પક્ષીઓ, સસ્તનો અને અન્ય વન્યજીવો માટે પણ જીવન-સાતત્યની ઉજળી તક ઊભી થશે. આ ઉપરાંત ઘાસચારાનો મોટો જથ્થો પણ આપણાં ઢોર માટે મેળવી શકાશે. આપણી રાજ્યસરકાર, પડોશી રાજ્ય મધ્યપ્રદેશમાંથી ઘાસચારો ખરીદી તેને રાહતકેન્દ્રો સુધી પહોંચાડવા પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે. જો આ સારી વ્યવસ્થા કહેવાય તો મારા ઉછેરમાં કોઈ દોષ હશે. ગુસ્સે ઘયા સિવાય બીજું શું થઈ શકે ? ઘણું બધું.

લોકો અને વિશેષ કરીને આ વિષયમાં રસ ધરાવતી તથા પક્ષીઓ માટે સચિત હોવાનો દાવો કરતી વ્યક્તિઓએ સરકારની ખોટી નીતિઓનો વિરોધ કરવો જોઈએ. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનાં ઘાસનાં વીડ અને રખાલોની વહીવટી ગેરવ્યવસ્થા સામે લોકોની નારાજગી અને વિરોધ દર્શાવવા એક સશક્ત અને જાણકાર 'લોબી' ઊભી કરવી જોઈએ. પક્ષીનિરીક્ષકોએ આવતા મહિનાઓમાં તેઓની આસપાસ આવેલા ઘાસનાં મેદાનો અંગે માહિતી મેળવવી જોઈએ. ત્યાં જો વનખાતા તરફથી વૃક્ષારોપણ થતું હોય, ગેરકાયદેસર ખેતી થતી હોય અથવા ચોમાસામાં ઢોર ચરાવાતા હોય તો તેનો વિરોધ કરવો જોઈએ.

'ઈસરો'ના મિત્રોની મદદ લઈ ઘાસના મેદાનોની એક સૂચિ તૈયાર
(અનુ. પાના ૪ ઉપર)

“વિહંગ” માટે લેખો આપવાની શરૂઆત જે પ્રદેશમાં હું રહું છું તેના વિષે કંઈક લખવાથી કરવી મને વધુ યોગ્ય જણાય છે.

આપણા દેશમાં પૂર્વ રશિયા, મધ્ય એશિયા વિગેરેમાંથી શિયાળો ગાળવા આવતાં મોટા ભાગનાં યાયાવર પક્ષીઓ કચ્છમાંથી પસાર થાય છે. આમાંથી અમુક કચ્છમાં રોકાઈ જતાં હોય છે. જે પક્ષીઓ આવે છે તેમાં નાના કદનાં પાન ટીકટીકી (Leaf Warblers) થી મોટાં કદનાં પેણ (Pelican) અને કુંજ (Crane) જેવાં પક્ષીઓનો સમાવેશ થાય છે. દિવાળી ઘોડા (Wag-tails) જેવાં પંખી તો તેમનો લાંબો હજારો માઈલોનો પ્રવાસ છેક કન્યાકુમારી સુધી પહોંચી પૂરો કરે છે. બે ગુલાબી પેણ (White Pelican) ના મૃતદેહો કચ્છમાં મળી આવેલાં. તેમના પગમાંની કડીઓ પરના નંબર અને બીજા સંકેતો પરથી એ માલુમ પડ્યું કે એ પક્ષીઓ મધ્ય એશિયામાં બચ્ચાં ઉછેર કરે છે, અને એ કડીઓ રશિયાની હતી.

બીજાં કેટલાંક પક્ષી જેવાં કે કાશ્મીરી ચાસ (Eurasian Roller), ટપકીલો માખીમાર (Spotted Flycatcher), ઈત્યાદી ફક્ત પસાર થતાં યાયાવર પક્ષીઓ (Passage migrants) છે. તે ચોમાસાના અંત- બાદ સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર માસમાં આવી અમુક દિવસો રોકાઈ અરબી સમુદ્ર પાર કરી આફ્રિકા ખંડ સુધીનો પ્રવાસ કરે છે. ત્યાંથી વળતાં તે કચ્છ કે ગુજરાતના બીજા ભાગોમાંથી પસાર થતાં નથી. આ ઉપરાંત ચાતક (Pied Crested Cuckoo), ખડમોર (Lesser Florican) ઈત્યાદિ પંખી ચોમાસા દરમ્યાન કચ્છમાં પ્રજનન કરવા આવે છે.

કચ્છના સ્થાનિક નિવાસી પક્ષીઓની મોટું રણ ઓળંગી, કચ્છ અને સિંધ વચ્ચે અવરજવર થઈ શકતી નથી તેવો અગાઉ પક્ષીવિદોનો ખ્યાલ હતો. સને ૧૯૫૯ માં જાળ વડે પક્ષીઓ પકડી તેમના પગમાં કડીઓ પહેરાવવાનું અભિયાન ભુજમાં ચાલુ થયું. ત્યાર બાદ એક હોલું, જેને ભુજ પાસે પગમાં કડી પહેરાવેલી તે હૈદરાબાદ (સિંધ)ની ભાગોળમાંથી મળી આવ્યું હતું. આમ આ પ્રયોગ વડે પક્ષીઓના સ્થળાંતર વિષે અગત્યની માહિતી મેળવી શકાઈ

ઉપરોક્ત હકીકતો પરથી કચ્છનું, પક્ષીવિજ્ઞાનના દ્રષ્ટિકોણથી મહત્ત્વ સમજી શકાશે. કચ્છની વનસંપત્તિ અને ખાસ કરીને પ્રાણીઓના અભ્યાસની શરૂઆત થઈ તેના ઇતિહાસની વિગત આપું તો અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. સર્વ પ્રથમ ૧૯મી સદીમાં એક ભૂસ્તરશાસ્ત્રી ડૉ. ફરડિનન્ડ સ્ટોલિક્ઝકાએ આ અભ્યાસની શરૂઆત કરી. તેમણે પ્રાણીઓ અને પક્ષીના નમૂના (specimens) વ્યવસ્થિત રીતે મેળવ્યા અને તેમની કરેલી ‘યાદી’ પર તે સમયના નામાંકિત પક્ષીવદ્ એ.ઓ.હુમે ટિપ્પણી કરી. પક્ષીઓની વિધિવત્ ઓળખ આપ્યા બાદ એ સમયના ‘એશ્યેટિક સોસાયટી ઓફ બેંગોલ’ ના જર્નલમાં, ૧૮૭૨માં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યું.

મારા પરદાદા મ. શ્રી પ્રાગચલજીની ઈચ્છા હતી કે ભુજમાં એક પ્રાકૃતિક સંગ્રહાલય સ્થાપવું. એ હેતુથી પક્ષીઓના નમૂના તૈયાર કરવાની શરૂઆત થઈ. પરંતુ કચ્છના એ રાજવીનું અવસાન થતાં એ કાર્ય પુરું થઈ ન શક્યું. ત્યારબાદ મારા દાદા મ.શ્રી ખેંગારજીના સમયમાં મી. હુ પેલિન નામના અંગ્રેજે કચ્છના પક્ષીઓ વિષે પહેલું પુસ્તક (The Birds of Kutch), ૧૮૭૮ માં લખી છપાવ્યું. ત્યારબાદ ૧૮૯૮માં કેપ્ટન સી.ડી. લેસ્ટરે પેલિનનું પક્ષીઓનું લિસ્ટ સુધાર્યું આ લિસ્ટમાં ફરીવાર સુધારો કરી તેમાં કે.લેસ્ટરે વધુ ૪૪ પક્ષીઓનો ઉમેરો કર્યો ને સને ૧૯૦૪માં કચ્છના પક્ષીઓના પુસ્તકની બીજી નવી આવૃત્તિ પ્રસિધ્ધ કરી. લેસ્ટર ઉપરાંત બીજા અંગ્રેજ લશ્કરી અફસરોએ પણ કચ્છના પક્ષીઓમાં રસ દાખવેલો. એ ઉપરાંત સર જેફ્રી આર્ચર (The Birds of British Somaliland ના લેખક) જેઓ આફ્રિકાના પક્ષીઓના નિષ્ણાત તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા તેઓ પણ લાંબા સમય સુધી કચ્છમાં રહેલા.

૧૯૮૩ માં મહારાવ શ્રી ખેંગારજીએ કચ્છના મોટા રણમાં સુરખાબના માળા ને બચ્ચાંની શોધ કરી, જેની જાણ કેપ્ટન લેસ્ટરે ‘બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટી’ને કરી તે નોંધ એ સંસ્થાના ‘જર્નલ’માં પ્રસિધ્ધ થઈ હતી. આ

પક્ષીનાં ભારતમાં પ્રજનન વિષે આ પહેલી શોધ હતી. આ બાબતે એ.ઓ. હુમે શંકા વ્યક્ત કરેલી. આ પરથી મા. ખેંગારજીએ રણમાં મોટાં સુરખાબના માળા, ઈંડાં અને બચ્ચાંના ફોટા લેવડાવ્યા અને તે ફોટા સહિત પોતે સોસાયટીના ‘જર્નલ’માં એક લેખ પ્રસિધ્ધ કર્યો.

૧૯૩૫ માં બી.એન.એચ.એસ.ના શ્રી ચાર્લ્સ એક્કેન રણમાં સુરખાબના પ્રજનનનો અભ્યાસ કરવા તથા મુંબઈ સ્થિત સંગ્રહાલયમાં રાખવા માટે સુરખાબ, તેમના માળા, ઈંડાં અને બચ્ચાં લેવાના હેતુથી રણની મુલાકાત લીધેલી. તેમનો સોસાયટીના જર્નલમાં વિસ્તૃત અહેવાલ પ્રસિધ્ધ થયો હતો.

૧૯૪૨-૪૩ માં મારા પિતા શ્રી મહારાવ વિજયરાજજીએ ડૉ. સલીમ અલીને કચ્છના પક્ષીઓ પર પુસ્તક તૈયાર કરવા અનુરોધ કર્યો. જે પરથી સલીમ અલીએ કચ્છમાં ૧૯૪૩-૪૪ દરમ્યાન વિસ્તૃત સર્વેક્ષણ કર્યું અને કેપ્ટન લેસ્ટર ની ‘The Birds of Kutch’ કૃતિમાં ઘણાં નવાં પંખીઓ ઉમેરી સને ૧૯૪૫માં એક નવી અને ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિધ્ધ કરી, જે આજે અપ્રાપ્ય છે. ત્યાર બાદ ઘણાં વધુ સંશોધનો થયાં છે અને આ પ્રદેશનાં પક્ષીઓ વિષે નવાં પુસ્તકની તાતી જરૂર છે.

ડૉ. સલીમ અલી પહેલીવાર કચ્છના મોટા રણમાં ૧૯૪૪ માં ગયા પણ એ વર્ષે દુષ્કાળ પડવાથી રણ સૂકું હતું અને સુરખાબ ત્યાં ન હતાં. ૧૯૪૫ માં તેઓ ફરીવાર ત્યાં ગયા ત્યારે મોટી સંખ્યામાં ત્યાં પક્ષીઓ હતાં. તેમના અંદાજ મુજબ પુષ્પ વચનાં અને બચ્ચાં સહિત તે વર્ષે પાંચ લાખથી વધુ સુરખાબ હતાં. આ ઉપરાંત ભારતમાં પહેલીવાર ઊલટીચાંચને (Avocet) બચ્ચાં ઉછેરતાં ત્યાં નોંધી. ત્યાર બાદ ૧૯૬૦માં સુરખાબના જૂના માળાની વચ્ચે ડૉ. સલીમ અલીએ ગુલાબી પેણને પ્રજનન કરતાં નોંધી, જે આપણા દેશમાં પહેલાં બચ્ચાં ઉછેરતાં નોંધાયેલી ન હતી. પણ એક વધારે અને નોંધપાત્ર શોધ ૧૯૭૪માં થઈ. એ સાલના જાન્યુઆરી મહિનામાં જ્યારે ડૉ. સલીમ અલી અને સ્વ. શિવરાજકુમાર ખાયરે રણની મુલાકાત લીધી ત્યારે તેમણે પહેલી જ વાર મોટા સુરખાબ સાથે નાના સુરખાબ (Lesser Flamingo) ને બચ્ચાં ઉછેરતાં જોયાં! આ પક્ષીનું ભારતમાં પ્રજનન તે વખતે પહેલી જ વાર નોંધાયું.

કચ્છમાં જે વિરલ પક્ષીઓ જોવા મળ્યાં તેમાં ચળકતો કોશી (Hair crested Drongo), મસ્કતી લટોરો (Grey Hypocollus) અને રણતૂતી (Trumpeter Finch) નોંધપાત્ર લેખી શકાય. બીજાં પણ એવાં પક્ષીઓ જે અગાઉ નોંધાયેલાં પણ પછી કચ્છમાં જોવા મળ્યાં ન હતાં તે પણ હાલના વર્ષોમાં ફરીવાર જોવામાં આવેલા છે. તેમાં મોટી ચોટીલી ડૂબકી (Great Crested Grebe), કાળુ વૈયું (Starling) વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત ઘણાં બીજાં નવાં પક્ષીઓ ઉમેરાયાં છે. જળચર પક્ષીઓમાં સફેદ સુરખાબ (Common Shelduck), ઘઉંલી મુરઘાખી (Marbled Teal), સોહામણી મુરઘાખી (Baikal Teal) વિ. જોવામાં આવ્યાં છે. કચ્છના નાના રણમાં મોટી વાબગલી (Caspian Tern) પ્રજનન કરતાં હાલના સમયમાં નોંધાયું છે. આ શોધનો યશ શ્રી જુગલકિશોર તિવારીને ફાળે જાય છે. તેમણે બન્નીમાં લુણા પાસેના છીછરા તળાવમાં નાની કાંકણસાર (Glossy Ibis) ના માળા અને બચ્ચાં પણ શોધ્યાં હતાં. ગાજહંસ (Greylag Goose) જે આજથી ૬૦ - ૭૦ વર્ષ પહેલાં હજારોની સંખ્યામાં શિયાળા દરમ્યાન આવતાં તે હવે આવતાં બંધ થયાં છે. ફક્ત એક પક્ષી ૧૯૯૦ માં છારી ઢંઢ પાસે જોવા મળ્યું હતું. તે બે કુંજ સાથે ફરતાં જોવામાં આવ્યું હતું.

પક્ષીનિરીક્ષણ અને તેમના અભ્યાસ માટે કચ્છ આપણા દેશનો એક ઉત્તમ પ્રદેશ છે. ડુંગરાળ પ્રદેશ, લાંબો સમુદ્રકિનારો, બની તથા બીજી ધાસીઆ જમીન, નાનાં મોટાં જળાશયો અને કાંટાળી ઝાડીવાળા વિસ્તારો ધરાવતો આ જિલ્લો દરેક જાતનાં પક્ષીઓને આશરો આપે છે. મોટાં અને નાનાં રણનાં પર્યાવરણ અને સૌંદર્ય પ્રત્યક્ષ જોવા મળે ત્યારે જ તેમનો અલૌકિક આનંદ માણી શકાય. આ અને બીજી ઉપરોક્ત હકીકતોનો અહીં સંક્ષિપ્તમાં અહેવાલ આપવાનો મેં પ્રયાસ કર્યો છે જે વાચકોને ગમશે તેવી આશા રાખું છું.

ખટારાના ચીલા ઉપર ટિલોર ફોટો : ભરત રૂઘાણી

બીલીંગ સ્ટોનની પશ્ચાદ્યૂભિકામાં ટિલોર ફોટો : ભરત રૂઘાણી

પોરબંદર પાસે ટિલોર સામે જોખમ

પક્ષીઓની દ્રષ્ટિએ સ્વર્ગ ગણાતા પોરબંદર પાસે દરિયાથી નજીકના પથરાળ અને રેતીવાળા વેરાન વિસ્તારમાં, શિયાળામાં, ટિલોર (Moubara Bustard) થોડીક સંખ્યામાં આવે છે. ઓકટો- નવે. માં આવી ફેબ્રુ. ના બીજા અઠવાડિયા સુધી અહીં રોકાય છે. છેલ્લાં છઠ્ઠાં વર્ષથી મેં તેમને અહીં જોયાં છે. સ્થાનિક માણસો, આ પક્ષીઓ અહીં વર્ષોથી આવતાં હોવાનું જણાવે છે.

આ વર્ષે પોરબંદરથી રાત્રી વચ્ચે, દરિયાકિનારાથી નજીકના વિસ્તારમાં, 'બેલા' પથ્થર કાઢવાની ગેરકાયદેસર ખાણો શરૂ થવાને લીધે આ દુર્લભ પક્ષીઓનું પોરબંદર ખાતેનું આગમન ભયમાં મૂકાયું છે. ખાણોના કારણે દરિયાકિનારે રેતી ચોરવા માટે વાહનોની સતત અવરજવર રહે છે. વળી જાવર ગાંધ પાસે આકાર લઈ રહેલી પેટ્રો - ગેસ કંપનીનું બાંધકામ ચાલુ છે. આ કારણોને લીધે જમીન પર ચરનારા, ફરનારા અને ઈંડાં મૂકતાં પક્ષીઓ, જેવાં કે ટિલોર (Moubara), રણગોંધલા (Courser), ચંડૂલ (Lark), ટિટોડીઓ (Lapwing), મોટો ચકવો (Great Stone Plover), દશરથિયા (Nightjar), રેત અબાલી (Sand Plover), વિગેરેને અસર થશે તેવું લાગે છે.

સામાન્ય રીતે માણસને દૂરથી જોઈને સંતોઈ જનાર અથવા દોડીને ભાગી જનાર ટિલોરને જોવાનું અને ફોટા પાડવાનું અઘરું છે. ખાણમાં, મશીનના અવાજમાં મારી ગાડીનો અવાજ દબાઈ જવાને લીધે, ૧૫ ફૂટ જેટલા નજીકના અંતરેથી હું તેમને જોઈ શક્યો અને ફોટા લઈ શક્યો. પણ આ તસ્વીરો લેવા બે થી ત્રણ કલાકનો પરિશ્રમ કરવો પડ્યો. છૂટાછવાયાં ઊગતાં જંગલી છોડનાં ફૂલ ખાતાં, સાંજના મોડે સુધી જોયેલાં છે. આ વિસ્તારમાં ખાણ ચલાવતા લોકો ટિલોરનો શિકાર કરવા માંગતા હોવાનું જાણવા મળ્યું છે. પણ જમીન સાથે ભળી જવાના લીધે તથા લપાઈ જવાની તથા દોડીને ભાગી જવાની આવડતને લીધે તેઓ બચી શક્યાં છે. જ્યાં પેટ્રો ગેસ સંકુલ ઊભું થઈ રહ્યું છે ત્યાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી થોડીક સંખ્યામાં આવતા આ પક્ષીઓ પૈકી આ વર્ષે એક જ પક્ષી જોવા મળ્યું છે તે બાબત ગંભીર અને ચિંતાજનક છે.

ટિલોર, સૌરાષ્ટ્ર - ગુજરાતમાં બીજે ક્યાં જોવા મળે છે તથા તેમના સંરક્ષણ માટે શું કરી શકીએ તે અંગેની વધુ માહિતી તથા સૂચનો વાચકો દ્વારા 'વિહંગ'માં રજૂ થાય તેવી મારી લાગણી છે.

ભરત રૂઘાણી, ૫, વાડી પ્લોટ, ભરતનિવાસ, પોરબંદર - ૩૬૦૫૭૫

વિસ્તારમાં થોડાં અંતરે ખેરખટો (Indian Treepie) અને સફેદનેણ નાયણ (Whitebrowed Fantail Flycatcher) ના માળા પણ છે.

ઉદય વોરા

૬૪૧, વાસ્તુનિર્માણ સોસાયટી, સેક્ટર -૨૨, ગાંધીનગર

-સંતોષ ગુપ્તા

૩૫, અભિષેક, ઈન્ડિયા કોલોની સામે, બોપલ, અમદાવાદ-૫૮

લીમડાની લીબોળી કાચી હોય ત્યારે ખૂબ કડવી હોય છે. પણ દર વર્ષે, ઉનાળામાં હું પોપટને (Roesinged Parakeet) તેનાં ઠળિયા ખાતા જોઉં છું. બી ખાઈને તે બહારની ચામડી નીચે ફેંકી દે છે.

ગાંધીનગરના 'જ' રોડ ઉપરથી સચિવાલય તરફ જતા, બે રસ્તાની વચ્ચેના લીમડાના વૃક્ષોવાળા 'પ્લોટ'માં ગયા વર્ષે સફેદ દૂધરાજનો (Paradise Flycatcher - White Male) માળો જોયો હતો. આ વર્ષે તો. ૯/૫ ના રોજ આ વિસ્તારમાં કાળાકોશીનો (Black Drongo) માળો જોવામાં આવ્યો. કાળા કોશીનું હિન્દી નામ 'કોટવાલ' ખૂબ જ યોગ્ય છે. તેનો માળો જોવામાં આવે એટલે તેની આજુબાજુ નાયણ, પિળક, દૂધરાજ વગેરેના માળાની આશા બંધાય. કાળાકોશીનું રક્ષણ મળવાને લીધે આ પક્ષીઓ પણ તેની આજુબાજુ જ માળા કરે તેવી શક્યતા રહે.

આ વિસ્તારમાં મેં થોડા દિવસ નિરીક્ષણ ચાલું રાખ્યું. ૧૬/૫ના રોજ કાળાકોશીના માળાથી લગભગ ૧૫ ફૂટના અંતરે જમીનથી માંડ ૯-૧૦ ફૂટ ઊંચે પીળકનો (Golden Oriole) માળો બંધાતો જોયો. મેં પહેલી વાર આટલો નીચે પીળકનો માળો જોયો. લગભગ એક અઠવાડિયા સુધી આ માળો બાંધવાનું કામ માત્ર માદાએ જ કર્યું. નર આસપાસમાં બેસી રક્ષણ કરવા સિવાય બીજું કશું કરતો જોવામાં ન આવ્યો. ૧૬/૫ ના રોજ એક કલાકના નિરીક્ષણ દરમિયાન માદા ૧૬ વખત માળા પાસે આવી. ત્યાર પછીના નિરીક્ષણમાં માદાની મુલાકાતો કલાકની લગભગ ૧૨થી ૧૫ ની સંખ્યામાં નોંધી.

૨૩/૫ના રોજ માળો લગભગ બંધાઈ ગયો હોય એવું લાગ્યું. આ

કચ્છમાં ધોરડની હાજરી

આ વર્ષે માર્ચ મહિનામાં વનખાતાના કામે કચ્છમાં ઘણી બધી જગ્યાએ ફરવાનો મોકો મળ્યો. અમદાવાદથી નીકળતી વખતે જ મનમાં એક ઈચ્છા હતી, ધોરડ જોવાની. ભુજ પહોંચ્યા પછી ત્રીજા દિવસે વનસંરક્ષક શ્રી ચતુર્વેદીએ જણાવ્યું કે, 'તમારે આજે ધોરડની શોધમાં નીકળવાનું છે'. મનમાં શંકા તો હતી જ કે પક્ષી મળશે કે કેમ ?

અમે જીપમાં બેસી નળિયા ગામ પહોંચ્યા. ત્યાં સ્થાનિક લોકો તેમજ સ્ટાફના માણસોને પૂછતાં ખબર પડી કે મારી પહેલાં ત્રણેક પક્ષીનિરીક્ષકો આવેલા અને તેમને પક્ષી જોવા મળ્યાં ન હતાં. મને જણાવવામાં આવ્યું કે, 'તમે મોડા પણ છો' કારણકે ગરમી વધવા માંડી હતી.

અમે જીપ લઈને ધોરડ અભયારણ્ય તરફ જવા નીકળ્યા. હજી ૨૦ થી ૨૫ મિનિટ ગાડી ચલાવી ત્યાં ખૂબ જ સુંદર ઘાસિયા મેદાન જોવા મળ્યાં. અચાનક મારી નજર એક ધોરડ પર પડી અને ક્ષણભર સાથે કેમેરા છે તે પણ ભૂલી ગયો. દૂરબીનથી પક્ષી જોવામાં પડ્યો.

ત્યાંથી થોડા આગળ જતાં ફરી એક પક્ષી અને વધુ આગળ જતાં બીજાં ત્રણ, એમ પાંચ પક્ષી માંડ અડધો કલાકમાં જ જોવા મળ્યાં. મારી સાથે 'ફોરસ્ટ સ્ટાફ' પણ સાનંદાશ્ચર્ય માં હતો.

મનોજ ધોળકિયા

૫, પ્રેરણા એપાર્ટમેન્ટ, ભાઈકાકા નગર, થલતેજ, અમદાવાદ - ૫૮

૨૪-૪-૯૯ ના રોજ સાબરમતી નદીના પટમાં ફરતાં- ફરતાં પક્ષી દર્શનનો આનંદ માણી રહ્યાં હતાં. પટમાં આવેલી રેતીની ભેખડોમાં પતરંગાના (Little Green Bee-eater) સંખ્યાબંધ માળા જોવા મળ્યાં. '૩' થી '૪' વ્યાસવાળા કાણામાં પતરંગાને અંદર જતા અને બહાર નીકળતા જોયા. પતરંગાના માળાની આ બમ્બોલ કેટલી ઊંડી હશે? તેની રચના કેવી હશે? અંદર બચ્ચાં હશે કે નહીં? આવા અનેક પ્રશ્નો મનમાં થયા.

પાસે 'ટોર્ચ' તો હતી નહીં, પણ સૂર્યપ્રકાશનો ઉપયોગ કરી, અરીસા ધ્વારા તે માળામાં પ્રતિબિંબિત કરીએ તો કામ ચાલે એવો વિચાર સ્પૂર્ષ્યો. પાસેનાં, ટામેટાની ખેતી કરતાં વાઘરીઓના ઝૂંપડામાંથી અરીસાનો નાનકડો ટુકડો મળ્યો.

ફોટો: ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

આંખને સમાંતર અરીસો રાખી, સૂર્યપ્રકાશનો ઉપયોગ કરી અંદર પ્રકાશ ફેંક્યો તો લગભગ અડધા મીટર ઊંડે બે નાની આંખો ઝગારા મારતી દેખાઈ. ધ્યાનથી જોતાં પક્ષીનો આકાર અને રંગ પણ સ્પષ્ટ થયાં. 'ટનેલ' અંદરથી એક તરફ વળાંક લેતી હતી. જો પક્ષી છેક અંદર જતું રહે તો કદાચ પ્રકાશ ત્યાં સુધી પહોંચી ના પણ શકે.

માત્ર અરીસાના ટુકડાની મદદથી દરમાંના પક્ષીને જોઈ શકાતાં ખૂબ જ આનંદ થયો.

હૃમંત પી. સુધાર

૨૩, બ્લોક ૬૧/૧, ગાંધીનગર.

✳ શિકારની સહચારિતા

૯ મી નવે. '૯૮ રોજ રાજકોટ પાસેના ન્યારી ડેમથી ૨ કિ.મી. દૂર એક પક્ષી વસાહત જોઈ, જેમાં ૪૨૫ જેટલા નાના કાજિયા (Little Cormorant), ૫ કાજિયા (Large Cormorant), ૫-૭ સર્પગ્રીવ (Darter), ૯૫-૧૦૦ વચેટ ધોળા બગલા (Median Egret), ૧૦ જેટલા નાના ધોળા બગલા (Little Egret) અને ૨૦૦-૩૦૦ જેટલા ઢોર બગલા (Cattle Egret) જોવા મળ્યાં.

૧૬ મી નવેના રોજ ૧૨૫ થી ૧૫૦ જેટલા કાજિયાનું જૂથ કણકોટ ગામ નજીક પાણીમાંથી ખોરાક શોધી રહ્યું હતું. જૂથના બધાં જ પક્ષીઓ એક સાથે ડૂબકી મારી રહ્યાં હતાં. આ સમયે ૧૭ જેટલી કેચીપૂંછ વાબગલી (River Tern) કાજિયાના જૂથની ઉપર ઊડી રહી હતી અને શિકાર કરી રહી હતી. કાજિયાના જૂથને લીધે માછલીઓ વેરવિખેર થઈ અલગ અલગ ટિશામાં ફંટાઈ જતી હશે, એટલે વાબગલીઓ માટે માછલી પકડવી સહેલી થઈ જતી હશે તેમ લાગ્યું. શિકાર શોધવાની સહચારિતાનું આ એક ઉદાહરણ હોય તેમ જણાયું.

✳ શહેરમાં પાનલવાનું પ્રજનન

રાજકોટ શહેરમાં નગરપાલિકાના બહારના વિસ્તારોમાં જે માનવ

વસવાટની જગ્યાઓ ઊભી થઈ છે ત્યાં ગટર વ્યવસ્થા ન હોવાને લીધે લોકો નીક વાટે પાણી ખુલ્લા 'પ્લોટ' માં કે ખાડામાં વહાવી દે છે. આવી જગ્યાએ પાણીનો ભરાવો થતાં રાજકોટમાં અનેક ગંદા પાણીનાં જળખાવિત ક્ષેત્રો ઊભા થયાં છે. તે પૈકીનાં કેટલાક બારેમાસ પાણીથી ભરેલાં રહે છે. આવા કેટલાક વિસ્તારોમાં સ્થાનિક અને શિયાળુ પક્ષીઓ જોવા મળે છે.

૧૯૯૫માં જલારામ - ૨ થી આફ્રિકા કોલોની તરફ જતાં જમણી બાજુએ આવેલા એક પાણી ભરેલા વિસ્તારમાં અમે પાનલવા (Painted Snipe) નું પ્રજનન નોંધ્યું. પાણી લગભગ ૫૦૦૦ ચો.મી. માં પથરાયેલું હતું. તેમાં ત્રણ નાના ટાપુઓ ઉપર બોરડીના ઝાડ અને ઘાસ ઊગેલા હતાં. ૨૫-૨-૯૫ ના રોજ અમે પાનલવાના ચાર નર અને ચાર માદા પક્ષીઓ જોયાં. ૨૭-૨-૯૫ ના રોજ એક નરની પાછળ ત્રણ બચ્ચાંઓ પણ જોયાં. પાનલવામાં બચ્ચાં ઉછેરની સઘળી જવાબદારી નરની હોય છે.

અત્યારે આ ખાબોચિયાંનો વ્યાપ ઘટ્યો છે, પરંતુ પાનલવા આજે પણ તેમાં જોઈ શકાય છે. આજ જગ્યાએ શ્વેતપાંખ જલમાંજર, (Pheasant-tailed Jacana), ટીલિયાળી બતક (Spotbill), ટીલિયા (Ruff and Reeve) અને અન્ય પાણીનાં પક્ષીઓ જોવા મળે છે. શહેરની વચ્ચે પાનલવા દ્વારા પ્રજનનનો કદાચ આ સૌ પ્રથમ ઉલ્લેખ છે. (Wader study Group Bulletin vol 86, Aug. 1998, U.K માં પ્રસિધ્ધ થયેલું)

- ડૉ. વિનોદ સોની

'લહેરી', ગણેશવાડી પાસે, જલારામ-૨, યુનિ. રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

ઉપરની ઘટનાના અનુસંધાનમાં હું મારાં એક અવલોકનની વાત કરું છું. આજ રીતે અમદાવાદ શહેરના બહારના પશ્ચિમ તરફ આવેલા સેટેલાઈટ વિસ્તારમાં લગભગ બે થી ત્રણ વર્ષ પહેલાં મેં આવી જ ઘટના નોંધી છે. ફ્લેટનું ગટરનું પાણી બાજુના એક ખુલ્લા પ્લોટમાં છોડાતું હોવાથી આશરે ૧૦૦ ચો.મી. વિસ્તારમાં ખાબોચિયું બન્યું હતું. તેમાં ગાંડા બાવળનાં ત્રણેક ઝાડવાં હતાં.

આ જગ્યા મારા 'મોર્નિંગ વૉક' ના રસ્તામાં પડવાને લીધે દરરોજ ત્યાં નજર ફરી જતી. ટિટોડી, તુતવારી (Sandpiper), સર્કેટ કાંકણસાર, કાળી કાંકણસાર ક્યારેક જોવા મળતાં. પાનલવા, મેં પહેલી વાર અહીં જોધેલી. પાનલવાના નર અને માદાની એક જોડી હંમેશાં અહીં રહેતી. મોટેભાગે આ પક્ષી ગાંડા બાવળનાં ઝૂંડમાં ખોવાયેલાં રહેતાં. ક્યારેક ખુલ્લામાં જોવા મળી જતાં. ત્યારબાદ તેમનાં બે બચ્ચાંને પણ તેમની સાથે ફરતાં જોયાં. લગભગ એકાદ વર્ષ સર્જન આ પક્ષીનો વસવાટ આ ખાબોચિયામાં રહ્યો હતો. તેમના પ્રજનનની ઝીણવટભરી વિગતો નોંધી નહતી. ઉલ્લેખનીય તો એ છે કે છેલ્લા લગભગ ૭ થી ૮ વર્ષ દરમ્યાન શિયાળુ પક્ષીગણતરી માટે સેકડો જળખાવિત ક્ષેત્રોની મુલાકાત દરમિયાન મેં પાનલવાને જોયું નથી, જ્યારે મકાનોથી ઘેરાયેલા એક ખુલ્લા પ્લોટમાં ગટરનાં પાણીથી બનેલા જળખાવિત ક્ષેત્રમાં તેના પ્રજનનનો સાક્ષી બન્યો છું. બે વરસથી આ પ્લોટનું પાણી સુકાઈ ગયું છે અને પક્ષીઓ જતાં રહ્યાં છે.

ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૧૫

ભાવનગરમાં પાર વિનાના ગીધ હતાં. મડદાં પર ઊતરી આવતાં ગીધ જોવા મને ખૂબ ગમતાં. 'ગધેડીયા ફીલ્ડ' માં કુતરાનાં મડદાં નાખી જાય અને સામે મોટાં ઝાડ પરથી ૧૦-૧૨ ગીધ ઊતરી આવે. આજે એક પણ નથી. હાડકાંના કારખાના પાસે ખેરા (Scavenger Vulture) જોવાં મળતાં, આજે કશું જ નથી.

બકુલ શુક્લ

દેશાસ, સાગવાડી, કાળિયાબીડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૨

❖ દર વર્ષે ખેડા જિલ્લાનાં 'પરિએજ' અને 'કનેવાલ'ની હુંવારવાર મુલાકાત લઈ છું. 'પરિએજ' માં શિકાર થાય છે તેમ જાણેલું પણ હું જાઉં ત્યારે આવું કાંઈ જોવા મળતું નહીં.

એક દિવસ (તારીખ લખી નથી) હું પરિએજ પહોંચ્યો કે તરત ગોળીનો અવાજ થયો. અમદાવાદથી 'પરિએજ' જતાં ડાબી બાજુ, પરિએજની સામેની બાજુએ જ્યાં પાણી ભરાય છે, ત્યાંથી પક્ષીઓ ઊડીને મુખ્ય તળાવ તરફ ગયાં. સ્કુટર લઈને ધીરે - ધીરે રસ્તા પર જોતાં જોતાં હું આગળ વધ્યો તો ઘાબાજરિયામાંથી કોઈ નીકળતું દેખાયું. તેના હાથમાં ભગવી સુરખાબ (Brahminy Duck) હતી. તે બચવા માટે કાકલુદી કરવા લાગ્યો. જેવો હું તેને પકડવા અંદર ગયો કે તે ઘાબાજરિયામાં પેસી ગયો. મેં ખૂબ શોધ્યો પણ મળ્યો નહીં. ત્યારબાદ ખેડૂતો અને મંદિરના પૂજારીને પૂછતાં, 'કોઈ શિકારી આવ્યો નથી' એમ જ બધાંએ કહ્યું. 'પરિએજ' અને 'કનેવાલ' સુરક્ષિત વિસ્તાર જાહેર કરવા જોઈએ.

❖ રાજપીપળાના પોપટ (Alexandrian Parakeet) આણંદમાં મેં ઘણા જ જોયા છે. તો શું આ પોપટ અહીં સુધી વસવાટ માટે આવી ગયા છે ?

યજ્ઞેશ ભટ્ટ

આગાદે ચોક, મુ. પો. ૫મજ, જિ. આણંદ- ૩૮૮૪૩૦

હમણાં એક દિવસ થોળ તળાવની મુલાકાત દરમ્યાન બે બગલાઓ (Egrets) તરફ મારું ધ્યાન ગયું. એક બગલો અમુક દિશામાં જતો હતો ત્યારે બીજો આક્રમક મુદ્રામાં તેને અટકાવવાની કોશિશ કરી રહ્યો હતો તેવું લાગ્યું. છેવટે બંને વચ્ચે લડાઈ થાય તેવું વાતાવરણ સર્જાયું.

આ ધારણાને આધારે મેં 'કેમેરા', સ્વયંસંચાલિત 'મોડ' (Automatic continuous Mode) પર મૂકી દીધો. તે જ વખતે બંને પક્ષી હવામાં ઊછળ્યા. કલ્પેલું પણ નહીં તે રીતે હવામાં અને ત્યારબાદ પછડાટ સાથે પાણીમાં તેઓની અથડામણ થઈ. ૩૦ સે. ના આ ગાળામાં હું બે તસ્વીર લઈ શક્યો. મને લાગે છે કે જો મેં સ્વયંસંચાલિત 'મોડ' પર કેમેરા ન મૂક્યો હોત તો આવા ફોટા પ્રાપ્ત ન થાત.

દિનુભાઈ દવે

સંચાલક, શારદા મંદિર હાઈસ્કૂલ, શ્રેયસ કોર્સીંગ પાસે, અમદાવાદ-૭

પ્રકૃતિ પ્રેમીઓનો નિજાનંદ

છ વર્ષ પહેલાં અમે ભીલવસી (તા. રાજપીપળા) રહેવા આવ્યા. આ જમીન એક સૂકા ખેતરના રૂપમાં પડી હતી. પરિણામે પંખીઓ બહુ ઓછાં દેખાતાં. તલિયા હોલા (Spotted Dove), મોટા લેલા (Large Grey Babbler) જેવાં પંખીઓ દેખાતાં. ત્યાર બાદ અમે એક એકર જમીનમાં વૃક્ષો વાવી સુંદર વાડ કરી. ધીમે ધીમે લીમડા તથા વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો અને છોડવા તથા વેલાઓથી વાડ હરિયાળી બની ગઈ અને અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ અમારા વાડામાં આવતાં થઈ ગયાં. ઘર પાછળ અમે પાણીની પરબો

મૂકી છે. ઘણાં પક્ષીઓ તેમાં પાણી પીવા અને નહાવા આવે છે. તેમને નહાતા જોવાનો અમને આંર આનંદ મળે છે.

અમારા વાડામાં પીળીઆંખ લેલું (Yelloweyed Babbler), મોટા લેલાં, તલિયા હોલા, કોયલ, ટપકીલી નાયજ (Whitespotted Fantail Flycatcher), ચોરિયા લેલા (Common Babbler), શક્કરખોરા (Purple Sunbird), પચરંગી શક્કરખોરા (Purplerumped Sunbird), શોભીંગી (Common Iora), બુલબુલ (Redvented Bulbul), ફુટકીઓ (Warblers), ટુકટુક (Coppersmith), દેયડ (Magpie Robin), કાળીદેવ (Indian Robin), કુકડિયો કુંભાર (Coucal), મોટી લાવરી (Common Quail), તેતર (Grey Partridge), બંને જાતના કાગડા, બ્રાહ્મણી મેના, કાબર, મોર ગંદમ (Crested Bunting), કાળો કોશી (Black Drongo) વગેરે પક્ષીઓ મોટે ભાગે જોવા મળે છે.

બાજરો, જુવાર પાકે ત્યારે સુગરી (Baya), પાન સુગરી (Blackthroated Weaver Bird), ગુલાબી તૂતી (Common Rosefinch), શ્યામશિર ગંદમ (Blackheaded Bunting), લાલશિર ગંદમ (Redheaded Bunting), રાજી (Yellowthroated Sparrow) ટોળામાં સાથે જોવા મળે. તેમને જોવા કે બાજરા - જુવાર પરથી ઉડાડવા તે પ્રશ્ન થાય ! શિયાળામાં બોર પાકે ત્યારે ૩૦-૪૦ હરિયલ (Green Pigeon) બોર ખાવા આવે અને તેમના મીઠા ધીમા અવાજથી વાતાવરણ ગુંજતું કરી દે. ઉનાળામાં ફુટકી લલેડી (Rufousbellied Babbler) નું ટોળું પાણી પીવા તથા નહાવા આવે. જૂન-જુલાઈમાં ચાતક (Pied Crested Cuckoo), બપૈયા (Common Hawk Cuckoo) તથા કુકુક (The Cuckoo) દેખા દે, તથા કાબર અને લેલાની પાછળ પડે. ઉનાળામાં જ મોટા કશ્યા (Large Cuckoo - Shrike) તથા શ્યામશિર કશ્યા (Blackheaded Cuckoo - Shrike) પણ વાડામાં દેખાય.

ક્ષારેક અમારી આમલી પર દૂધરાજ (Paradise Flycatcher) તેમજ પીળક (Golden Oriole) પણ દેખાય. ડોકામરડી (Wryneck) બે મહિનાથી આજ સુધી (તા. ૧૯-૩-૯૯) અમારા વાડામાં જ રહે છે. ક્ષારેક વળી કલકલિયો (Whitebreasted Kingfisher) આવે તો ક્ષારેક શ્વેતનેશ બુલબુલ (Whitebrowed Bulbul) તેમજ નાની રાખોડી કોયલ (Indian Plaintive Cuckoo) પણ દેખાય. એક વખત તો સોહાગે સીરકીર પણ ખેતરમાં જોયેલી. ચાસ (Indian Roller) તો ખેતરમાં હોય જ. શિયાળામાં પતરંગા (Small Green Bee-eater) તથા નીલપુંછ પતરંગા (Bluetailed Bee-eater) જોવા મળે. કોઈ વખત સોનેરી લક્કડખોદ (Lesser Goldenbacked Woodpecker) તેમજ કાળીપીક સોનેરી લક્કડખોદ (Blackbacked Woodpecker) અને લક્કડખોદ (Yellowfronted Pied Woodpecker) પણ આવી ચડે. ઝાડને ઠોકવાના જુદા જુદા અવાજથી તેમની જાણ થાય. નાનું દશરથિયું (Common Indian Nightjar) તેમજ ચાબૂક દશરથિયું (Franklin's Nightjar) પણ સાંજે ક્ષારેક ખેતરમાં જોવા મળે. કપાસી (Blackwinged Kite) પણ બોરડી પર બેસે. અગધિયા તથા સેવનમાં ફૂલો આવે ત્યારે શક્કરખોરા અને શ્વેતનયના (White-eye) ઉડાડ કરે. આ વખતે તો હરિતનીલ માખીમાર (Verditer Flycatcher) તેમજ સોનેરીભાલ હરેવો (Golden-fronted Chloropsis) સપ્ટેબર મહિનામાં આખો મહિનો જોવા મળ્યા. આમ અમારા વાડા-ખેતરમાં વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓ જુદા જુદા સમયે દેખાય. અમારી આસપાસનાં પક્ષીઓની ગણતરી કરતાં લગભગ ૧૧૦ જેટલી સૂચિ થાય છે.

ઉનાળામાં જ્યારે વૃક્ષોને પાણી સિંચન કરતા હોઈએ ત્યારે છોડવાનાં પાંદડાં પર આ ફુટકીઓ નહાય તે જોવાનો ખૂબ જ આનંદ આવે. વળી પહેલો વરસાદ થાય ત્યારે ઊંધઈને પાંખો આવે અને રાફડામાંથી હજારોની સંખ્યામાં ઊડવા માંડે ત્યારે બુલબુલ, કાબર, કાગડા, બ્રાહ્મણી મેના, કુકડિયા કુંભાર, લેલા, હોર બગલા વગેરે તેની જયાફત ઉડાવે. આમ અહીં કુદરતની અનેકવિધ

લીલા જોવા મળે છે. આ બધાં પક્ષીઓને જોઈને આનંદનો ઊભરો આવે છે, કારણ કે જે પક્ષીઓને જોવા અમે ગીરમાં રખડતા તે અમારા ઘરઆંગણે અહીં જોવા મળે છે. કુદરતનું સાન્નિધ્ય કેટલું સોહામણું હોય છે તેની અનુભૂતિ થાય છે.

રાજપીપળાનું જંગલ ધીરે ધીરે સાફ થતું જાય છે. છતાં પણ અમુક જગ્યા સારી છે. ભીમરાજ (Racket-tailed Drongo) સગાઈમાં સામાન્ય છે. ડાંગમાં જોવા મળતાં ઘણાં પક્ષીઓ સગાઈમાં જોવા મળે છે, જેમ કે બંને પ્રકારના હરેવા (Chloropsis), નીલસિરી (Velvet-fronted Nuthatch), વાંકીયાંચ લેલા (Slaty-headed Scimitar Babbler), ટપકીલી લલેડી (Spotted Babbler), લાલપીઠ સોનેરી લક્કડખોદ (Large Goldenbacked Woodpecker) વગેરે.

સુધા મહેતા, તરૂ મહેતા, સોહાગ મહેતા
ભીલવસી, જિ. નર્મદા - ૩૯૩૧૫૫

૧૮ થી ૨૦ ફેબ્રુ. દરમ્યાન મેં છારી ઢંઢ વિસ્તારની મુલાકાત લીધી. મારો મુખ્ય આશય કાબરી રામચકલી (Whitewing Black Tit) અને મસ્કતી લટોરો (Grey Hypocolius) જોવાનો હતો, છેલ્લા દસ વર્ષથી આ બે પક્ષી જોવાની મારી તીવ્ર ઈચ્છા હતી. અમે પહોચ્યાં એ સાંજે રખાલમાં બે કલાક કર્યો અને કાબરી રામચકલી ક્યારેક સાંભળવા મળી, પણ દેખાઈ નહીં. મોડી સાંજ થવા આવી ત્યાં મારો ગાઈડ હું બેઠો હતો ત્યાં દોડતો કહેવા આવ્યો કે, તેણે કાબરી રામચકલી જોઈ. હું ઝડપથી ત્યાં ગયો પણ તે ઊડી ગઈ હતી. અમે ફરી પ્રયત્ન કર્યો અને આ વખતે બહુ ટૂંકા સમયમાં અમને ફળ મળ્યું. એક નર પક્ષી લક્કડખોદ (Maratha Woodpecker) સાથે ઊડાડા કરતું બાવળના વૃક્ષમાં જોયું. અમે લગભગ ૩૦ મી. દૂર બેઠા. બંને પક્ષી ડાળી ને થડ પર અવાજ કરતાં ઊડાડા કરતાં હતાં. કાબરી રામચકલી વધુ વાચાળ હતી. તે ક્યારેક તિરાડમાં ખોતરવાનો પ્રયત્ન કરતી ઊભી રહેતી, પણ બંને પક્ષી એકબીજાનો દૂરથી પણ સંપર્ક જાળવી રાખતા હતા. એટલામાં કાબરી રામચકલી થડની નાની બખોલમાં ગઈ. બખોલ અમારાથી કાટખૂણે હતી. અમે ઊભા થઈ ને જગ્યા બદલી. પણ કદાચ તેનાથી ખલેલ પહોંચી, એટલે તે ઊડીને જતી રહી અને બખોલમાં પછી લક્કડખોદ અંદર ગયું. એટલામાં કાબરી રામચકલીએ પાછા આવીને ચીસાચીસ શરૂ કરી. માથાના અને કાળી ડાંગનાં પીંછા થોડા ઊભા થઈ જતાં, ખરબચડી ચોટલી (rough crest) જેવું બની ગયું. પણ ફરી તેણે કાણાંમાં જવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો અને ઊડી ગઈ. હવે અંધારુ થઈ ગયું હતું એટલે અમે પણ આ દ્રશ્ય વાગોળતા કેમ્પમાં પાછા ગયાં.

બીજે દિવસે વહેલી સવારે મસ્કતી લટોરો (Grey Hypocolius) જોવા નીકળી પડ્યાં. ગાઈડ અમને કહ્યું કે, છેલ્લે થોડાક મહિનામાં ઘણાં પક્ષીનિરીક્ષકો આ જોવા આવી ગયાં પણ બધાંને નિરાશ થઈને પાછા જવું પડ્યું છે. અમે થોડાંક ખેતરો તરફ ચાલતા નીકળ્યાં ત્યાં કાળા તેતરનો (Black Partridge) અવાજ સાંભળ્યો. તે ગીચ ઝાડીમાં હતો એટલે તેને જોવા હું થડિયા પર ચડ્યો. આવી સ્થિતિમાં હતો ત્યાં જ ગાઈડ આકાશમાં આંગળી ચીંધીને બોલ્યાં, 'મસ્કતી લટોરો'. મેં લગભગ ૭૦-૮૦ મી. ઉપર પક્ષી જોયું. રાખોડી કરતાં બદામી રંગ વધારે હતો. તે લટોરાની (Shrike) જેમ ઊડતું હતું. એકદમ તે પાંખો સંકેલી ને ૧૦૦ મી. દૂર આવેલા વૃક્ષોની હારમાં જતું રહ્યું. અમે વધારે નજીકથી જોવાની આશાએ એ તરફ ગયાં પણ અડધો કલાક સુધી કાંઈ મળ્યું નહીં. નિરાશ થઈને અમે રખાલ તરફ પાછા વળ્યા. ત્યાં પહોચ્યાં પછી થોડી વારમાં અમે એક ધીમી સિસોટી સાંભળી. અમે મસ્કતી લટોરાને બાવળના ઝાડની ટોચ પર બેઠેલું જોયું. પક્ષી ત્યાં બેસી રહ્યું હતું એટલે અમને નિરાંતે જોવા મળ્યું. કેટલું સુંદર ! રંગ ચોક્કસપણે રાખોડી ન હતો. આજા બદામી અને રાખોડીનું મિશ્રણ હતું. ચાંચ લગભગ લટોરા જેવી હતી. આ પક્ષીનો પીઠ, ખભા ને પાંખની અંદરનો ભાગ કાળો

હતો. અમે એ પક્ષીને પછી પીલુડી (Salvadora) અને કેરડાનાં (Caparis) ફળ ખાતું અડધો કલાક જોયું. પક્ષી પછી ઊડીને ઝાડીમાં જતું રહ્યું. સૂરજ માથે ચડ્યો હતો. અમે કેમ્પ તરફ પાછા વળ્યા.

મલિક એમ. એસ.

વાયા-દસાડા, જિ. સુરેન્દ્રનગર, જૈનાબાદ - ૩૮૨૭૫૧.

૪

❖ કચ્છમાં વિરલ શાહીગીધ (Black Vulture)

શાહીગીધને ડાકુગીધ પણ કહેવામાં આવે છે. કચ્છમાં તે શિયાળામાં ક્યારેક જોવા મળી જાય છે.

કચ્છમાં સૌ પ્રથમ સ્વ. ડૉ. સલીમ અલીએ આ પક્ષીને ૩-૧-૪૬ ના રોજ કચ્છના નાના રણમાં જોયેલું. ત્યારબાદ બી. એન. એચ. એસ. નો 'માઈગ્રેશન પ્રોજેક્ટ' ચાલતો હતો ત્યારે શ્રી જુગલકિશોર તિવારીએ ૧૯૮૦ માં જુદી જુદી આઠ વખત આ ગીધ છારી ઢંઢ પર જોયું હતું. મેં ૨૩-૨-૮૦ ના રોજ છારી ઢંઢ પાસે એક ગીધ જોયું હતું. તે પહેલાં ૩-૯-૮૯ ના રોજ

ફોટો : અશ્વિન પોમલ

આ ગીધને ધીણોધર ડુંગર પર ઊડતું જોયું હતું.

શ્રી હિંમતસિંહજી અને શ્રી નવિન બાપટે પણ ૧૯૮૦ માં છારી ઢંઢ પાસે આ ગીધ સારી સંખ્યામાં જોયાં હતાં. મેં ૧૯-૧-૮૨ ના રોજ એક પક્ષી ભીમાસર (તા. અંજાર) પાસે જોયું હતું. આ વર્ષે તા. ૨-૩-૮૯ ના રોજ એક પક્ષી જખઉના કિનારા વિસ્તારમાં શ્રી અશ્વિન પોમલ, કવિ તેજ તથા પ્રતાપ સેવકે જોયું અને શ્રી પોમલને તેની તસ્વીર લેવાની તક પણ સાંપડી.

❖ કચ્છ માટે વિરલ ગણાય તેવાં નીચેના પંખીઓ આ વરસે જુદા જુદા સમયે જોવાં મળ્યાં.

નામ	સંખ્યા	સ્થળ	જોયા તા.
* રાખોડીશિર કાબર (Greyheaded Myna)	૧	લોરિયા	તા. ૨૮-૩-૮૯
* કાબરો રાજાલ (Whitebellied Miniwet)	૩	કુનરિયા ડેમ	"
* દૈયડ (Magpie Robin)	-	ચાડવા રખાલ	તા. ૧૦-૪-૮૯
* મસ્કતી લટોરો (Grey Hypocolius)	૧૧	કુલાય રખાલ	તા. ૨૯-૩-૮૯
* મોટો તેજપર (Collard Pratincole)	૨૫	છારી ઢંઢ	" (કચ્છમાં આ બીજીવાર)
* લડાખી વાબગલી (Common Tern)	૧	"	તા. ૨૯-૩-૮૯
* મોટા ક્રીચડિયા (Eastern Knot)	૭	સાંધીપુરમ્ ડેમ	તા. ૧૬-૪-૮૯

શાંતિલાલ વરૂ

જૂનાવાસ, મંદિરવાળો ખાંચો, માધાપર, ભૂજ - ૩૭૦૦૦૧

(છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી અમે થોડા મિત્રો ઉ.ગુજરાત તથા પંચમહાલ જિલ્લામાં પાણીનાં પંખીઓની જાન્યુ.માં થતી ગણતરી માટે જઈએ છીએ. તે દરમિયાન મળેલી માહિતીના આધારે નીચેનો હેવાલ તૈયાર કર્યો છે.)

ગાજહંસ (Greylag Geese) એ આજના બધા પાળેલા હંસનો આદિપુરુષ ગણાય છે. આ હંસ 'ભૂખરો હંસ' અથવા તો 'વિલંબિત' કે 'મોડે પડતો' હંસના નામે પણ ઓળખાય છે.

ગુજરાત માટે ગાજહંસ દુર્લભ, વિરલ અથવા અલ્પસંખ્યક પણ ગણાય છે. ભૂતકાળમાં આ પક્ષીઓ ઉત્તર ગુજરાત તથા કચ્છમાં એકાદ બે સ્થળે ખૂબ જ ઓછી સંખ્યામાં જોવા મળતા હતા.

સાહિત્યમાં ગાજહંસ : સાહિત્ય જોતાં જણાય છે કે ગાજહંસ ૧૯૩૦ પહેલાં ભુજથી ૩૬ કિ.મી. દૂર વાયવ્યમાં બન્ની પ્રદેશમાં આવેલ છારી ઢંઢમાં નિયમિત રીતે આવતા હતા. પરંતુ ત્યારબાદ દુષ્કાળની પરિસ્થિતિના કારણે ઢંઢમાં પાણી ન રહેતું હોવાથી આ વિસ્તારમાં આ પક્ષીઓ આવતા બંધ થઈ ગયા હતા. ડૉ. સલીમ અલી જ્યારે ગુજરાતના પક્ષીઓના સર્વેક્ષણ માટે ગુજરાત આવ્યા હતા ત્યારે તેમણે ગુજરાત પ્રદેશ, સૌરાષ્ટ્ર કે કચ્છમાં કયાંય એક પણ હંસ જોયો હોવાનું નોંધ્યું નથી.

૧૯૩૧-૩૨ તથા ૧૯૩૯ માં ખેડા જિલ્લામાં આદ્વીચે ગાજહંસ જોવાનું નોંધ્યું છે. ૧૯૪૦ થી ૧૯૮૦ સુધી આ પક્ષીઓની હાજરીની ગુજરાતમાં નોંધ લેવાઈ નથી તેમ જણાય છે. જો કોઈએ જોયા પણ હશે તો તેની નોંધ નગણ્ય હોવાથી તેની ગણના અલ્પ સંખ્યક કે વિરલ તરીકે જ રહી હશે. ડૉ. સલીમ અલી એ ગુજરાતનાં પક્ષીઓ (૧૯૫૪-૫૫) માં ગાજહંસને વિરલ ગણાવ્યા છે. લવકુમાર ખાયરે (૧૯૭૩) પણ ગાજહંસ ને વિરલ ગણાવ્યા છે. શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલ, પોતાના પુસ્તક 'પાણીના સંગાથી' (૧૯૯૧) માં ગાજહંસ ને અલ્પસંખ્યક ગણાવે છે. આમ સાહિત્ય જોઈએ તો ગાજહંસ ગુજરાત માટે દુર્લભ તથા અલ્પસંખ્યક ગણાય છે. પરંતુ આ હંસ છેલ્લા દસ વર્ષથી ગુજરાતના બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, મહેસાણા, અમદાવાદ, પંચમહાલ, સુરેન્દ્રનગર, ખેડા તથા વડોદરા જિલ્લાનાં વિવિધ જળાશયોમાં અનેક સ્થળે મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. ગુજરાતમાં ગાજહંસની નોંધાએલ સંખ્યા વર્ષ પ્રમાણે નીચે મુજબ છે.

વર્ષ	સંખ્યા	વર્ષ	સંખ્યા
૧૯૮૮	૪૯૦	૧૯૯૩	૫૮૨
૧૯૮૯	૬૩૫	૧૯૯૪	૨૧૪૫
૧૯૯૦	૩૬૪	૧૯૯૫	૨૭૦
૧૯૯૧	૮૫૫	૧૯૯૬	૫૩૫
૧૯૯૨	૩૩૩૨		

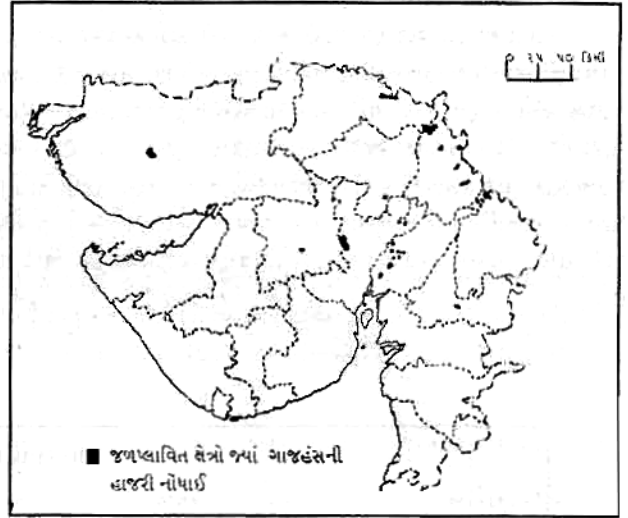
બનાસકાંઠા જિલ્લો : બનાસકાંઠા જિલ્લામાં બનાસ નદી પરના દાંતીવાડા જળાશયમાં ગાજહંસ ઘણી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. આ સંખ્યા લગભગ ત્રણસો જેટલી હોય છે. બનાસકાંઠા જિલ્લામાં દાંતીવાડા કેમ સિવાય બીજા કોઈ સ્થળે અમને જોવા મળ્યા નથી. સીપુડેમ તથા હડમતિયાડેમમાં આ પક્ષીઓ આવતા હશે તેવું હું માનું છું.

મહેસાણા જિલ્લો : મહેસાણા જિલ્લામાં ગાજહંસ ધરોઈ કેમમાં જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત થોળ તળાવમાં પણ આ પક્ષીઓ લગભગ ૧૫૦ થી ૩૦૦ જેટલી સંખ્યામાં દર વર્ષે નિયમિત રીતે જોવા મળે છે.

સાબરકાંઠા જિલ્લો : સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ગાજહંસ વિવિધ જળાશયોમાં છૂટા છવાયા અને કેટલાક સ્થળે ઘણી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. ધરોઈ જળાશયમાં આ હંસ મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. બાબસર પાસે, દેલવાડ કંપા પાસે તથા ગઢડા શામળાજી પાસે આ જળાશયમાં લગભગ દર વર્ષે નિયમિત રીતે મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. આ સંખ્યા ૧૫૦ થી ૪૦૦

જેટલી થાય છે. આ ઉપરાંત હાથમતી, ઈદ્રાસી, મેશુ, માઝુમ, વાત્રક, શેર તળાવ, ટીખા તળાવ, ખારા દેવીયા પાસેના ખારા તળાવમાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે. આ સંખ્યા ૧૦૦ થી ૪૦૦ જેટલી થવા જાય છે. ક્યારેક તે હજારોની સંખ્યામાં પણ જોવા મળે છે. ૧૯૮૨ના શિયાળામાં અમે હાથમતી જળાશય પર ૧૧૮૦ જેટલા ગાજહંસ જોયા છે. આ ઉપરાંત સાબરકાંઠા જિલ્લામાં ઈડરના રાણીસર તળાવ, શામળાજી પાસે ધંબોલિયા તળાવ, શામળાજી મોડાસાના રસ્તે ફૂટા તળાવ, હિંમતનગરથી ઈડરના રસ્તે હિંગળાજ તળાવમાં તથા મોડાસાથી માલપુરના રસ્તે સાકરિયા તળાવમાં પણ આ પક્ષીઓ નિયમિત રીતે દર વર્ષે જોવા મળે છે. આમ સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આ પક્ષીઓની હાજરી વ્યાપક જણાય છે.

અમદાવાદ જિલ્લો : અમદાવાદ જિલ્લામાં ગાજહંસ વસઈના સિંચાઈ તળાવમાં ૧૫૦-૩૦૦ સુધીની સંખ્યામાં લગભગ દરવર્ષે નિયમિત રીતે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત શાહવાડી પાસે અને લાંબા પાસે ઘણી

ફેક્ટરીઓમાંથી છોડવામાં આવતા ગંદા પાણીનો ભરાવો થાય છે. ત્યાં દર વર્ષે ૧૦-૧૫ નિયમિત રીતે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત નળ સરોવરમાં પણ આ પક્ષીઓ જોવા મળે છે. શ્રી લાલસિંહભાઈ રાઓલે ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ ૧૮ થી ૨૦ ગાજહંસ નળસરોવરમાં નવેમ્બર '૮૪ માં જોયા હતા. આ વર્ષ અમે જાન્યુઆરી '૯૮માં ૨૬ ગાજહંસ નળસરોવર ખાતે જોયા. અમદાવાદ જિલ્લામાં અન્ય ઘણાં સ્થળોએ આવતા હશે પરંતુ સઘન સર્વેક્ષણની જરૂર છે તેમ લાગે છે.

સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો : સૌરાષ્ટ્રમાં ગાજહંસ માત્ર સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના નળસરોવર વિસ્તારમાં જોવા મળે છે. તે સિવાય અન્ય કોઈ સ્થળે તેની નોંધ લેવાઈ નથી. પરંતુ સિંચાઈ તળાવો વધ્યાં હોવાથી અન્ય સ્થળે પણ આ પક્ષીઓ આવતાં હોય તેવી શક્યતા છે. સ્વ. ધર્મ કુમારસિંહજીએ 'બર્ડ્સ ઓફ સૌરાષ્ટ્ર'માં આ પક્ષીઓ પોતે જોયાં નથી તેવું લખ્યું છે. અન્ય કોઈ પક્ષીનિરીક્ષણમાં રસ ધરાવતા લોકોએ આ પક્ષીની સૌરાષ્ટ્રમાં નોંધ લીધી નથી. સૌરાષ્ટ્રમાં પણ આ પક્ષીઓ માટે સઘન સર્વેક્ષણ જરૂરી છે.

મધ્યગુજરાતમાં ગાજહંસ ખેડા, પંચમહાલ તથા વડોદરા જિલ્લામાં ઘણા સ્થળે મોટી સંખ્યામાં જોવા મળે છે.

ખેડા જિલ્લો : આ જિલ્લામાં ગાજહંસ ખાસ કરીને માતર તથા ખંભાત તાલુકામાં વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ગોબલજ, ત્રાજ, ત્રાણજ, પરિએજ, કનેવાલ તથા શેખુપુર પાસેના નારદા તળાવમાં મોટી સંખ્યામાં આ પક્ષીની નોંધ થઈ છે. આ તળાવોમાં આ સંખ્યા લગભગ ૧૦૦ થી

(અનુ.પાના ૧૩ ઉપર)

સારસ વૉચ

✽ સારસ વિના થોળ સૂકું !

કંદર્પ કાંડજી

આ વર્ષે થોળ તળાવ તથા આજુબાજુનાં તળાવડાં વહેલાં સુકાઈ જવાને લીધે સારસની ગેરહાજરી ધ્યાન ખેંચે તેવી છે.

જે સમયે ખરેખર આ પક્ષીના મોટા સમૂહો જોવા મળે તે સમયે તેમની અનુપસ્થિતિ માટે ખોરાકનો અભાવ જવાબદાર હોઈ શકે. ઘઉંનો પાક થોડાં અઠવાડિયા પહેલાં લણાઈ ગયો, એટલે ખેતરો ખાલી અને સૂકાં પડ્યાં છે. ઘઉંના છોડનાં ઠૂંઠા અને બીજા નકામી ઊગી નીકળેલી વનસ્પતિ પણ ખેડૂતોએ બાળી નાખી છે. બીજા પાક માટે જમીનને તૈયાર કરવાના હેતુથી તેઓ આમ કરે છે.

ખોરાક અને રાતવાસા (Roosting) માટે જરૂરી પાણીના વિસ્તારો સંપૂર્ણ સુકાઈ ગયા હોય અને ખેતરો ખાલી અને શોષવાયેલાં હોય ત્યારે દેખીતું છે કે આ પક્ષીઓને આજુબાજુનાં બીજા વિસ્તારોમાં કે જ્યાં તેઓની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષાઈ શકે તેમ હોય, ત્યાં જવાની ફરજ પડે.

ગાંધીનગર - સરખેજ ધોરી માર્ગ અને કલોલ વચ્ચેનાં કેટલાંક ગામડાંની આસપાસ સારસની હાજરીની નોંધ થઈ છે. પણ અમદાવાદ - ધોળકા વચ્ચેનાં જૂના ધોરી-માર્ગ પાસે સાબરમતીનું જે વહેણ છે ત્યાં તેની મોટી સંખ્યા જોવા મળે છે. સારસ, આસપાસના ખેતરોમાં ચરે છે. (સહી ઘઉંનો પાક, થોળ કરતાં થોડો મોડો લણાય છે). તેઓ નક્કીના પટમાં બંધાયેલાં પાણીનાં ખાબોચિયાંની આજુબાજુ ભેગાં થાય છે. આ સમયે અમુક પક્ષીઓ જોડીઓમાં, આકાશ તરફ ડોક લંબાવીને પ્રજનન એજન્ડા કરતાં જોવા મળે છે.

ચિંતાજનક વાત એ છે કે, નદીમાં જે પાણી ભરાયેલાં છે તેમાં અમદાવાદ શહેરમાંથી વહી આવતો ઔદ્યોગિક કચરો (Industrial Waste) હોય છે. નદીમાં પાણી શુદ્ધિકરણ કરીને છોડાય છે તેમ છતાં ખબર પાણી કાંઈક કાંઈકમાં શુદ્ધ થાય છે. તેમાં 'બેક્ટેરિયા' તથા બીજાં જેરી રસાયણોનું પ્રમાણ, નિર્ધારિત ઉપરની મર્યાદા કરતાં ઘણું વધારે છે. કુલ ધન કચરો પણ પ્રમાણિત સ્તર કરતાં વધારે છે.

આવા પ્રદુષિત, જેરી પાણીને લીધે સારસ અને તેના પ્રજનન ચક્ર (Reproductive Cycle) પર કોઈ માઠી અસર થશે કે નહીં તે એક ચિંતા અને મૂંઝવણનો વિષય છે.

વળી આ જગ્યાએ સારસ સિવાય બીજાં ઘણાં પક્ષીઓ આવે છે. તેમાં હુજી, નાની સિસોટી બતક, કાળો કાંકણસાર, ધોળી કાંકણસાર, પીળીયાંચ ઢોક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પક્ષીઓ ઉપર પણ જેરી પાણીની અસર થઈ શકે.

હવે ત્રીમાસુ બેઠું, એટલે જેવો પહેલો વરસાદ પડશે કે ઉજ્જડ, કોરી પ્રાંતી ગર્ધેલી પરતીમાં નવચેતન આવશે. સારસને પણ નવજીવન મળશે, અને રીતે ખોરાક પણ મળશે અને માળો બાંધવાની સામગ્રી પણ.

આમ બેઠું હોવાથી પક્ષીનિરીક્ષકોને એક વિનંતી કરું કે જે વિસ્તારમાં સારસની જોડી વારંવાર જોવા મળતી હોય તે વિસ્તારમાં તેઓ ધ્યાન રાખે કારણકે આ જોડી તે વિસ્તારમાં સ્થાયી થાય અને માળો કરે તેવી શક્યતાઓ છે.

પત્ર સારથિ રોડાઈસ, મેમનગર, અમદાવાદ-૫૨.

તારીખ	સ્થળ	પક્ષીઓની સંખ્યા	પક્ષીનિરીક્ષક
૨૮-૫-૮૮	જસાપર રોડ, જખઉ પાસે (જિ. કચ્છ)	૨	અશ્વિન પોમલ
૨૮-૫-૮૮	બાવળા પહેલાં ૬ કિ.મી. (અમદાવાદ - રાજકોટ ધોરીમાર્ગની બાજુમાં)	૭	ડા. સમીકાબેન, ડા. બકુલ ત્રિવેદી
૧૦-૬-૮૮	બાકરોલ પાસે (જિ. અમદાવાદ)	૧૩	દિલ્હાસ જાકરી
૧૩-૬-૮૮	ટીંબા (જિ. અમદાવાદ)	૩૦	ગીતાબેન ઠક્કર, દિલ્હાસ જાકરી, પી. એસ. ઠક્કર
૧૮-૬-૮૮	સરખેજ - ગાંધીનગર હાઇવે થી જસપુર જતાં ૨ કિ.મી. અંદર	૨	ડા. બકુલ ત્રિવેદી
શિયાળામાં (તા. ૨)	નારદા પરિશ્ચેજ	૨૫ ૨	યજ્ઞેશ ભટ્ટ

✦ સંદીપ બ્રહ્મભટ્ટે ૨૦-૪-૮૮ થી ૧૨-૫-૮૮ સુધી ગોપાળનગરના તળાવ પાસે 'સારસ' ની નોંધ રાખી. મોટેભાગે સવારના સમયે લીધેલી આ નોંધમાં ગોપાળનગરના તળાવ પર આવતા અથવા ત્યાંથી બીજે જતાં સારસ જોવા મળ્યાં. જુદા જુદા દિવસે ત્રણથી માંડીને તેરની સંખ્યામાં સારસની નોંધ થઈ. સારસ, નૈઋત્યમાં થોળ તરફ અગ્નિમાં પલસાણા તરફ, પશ્ચિમમાં બોરીસણા ગામનાં તળાવ તરફ અથવા દક્ષિણમાં ગટીસણા તલાવડી તરફ જતાં જોવા મળ્યાં. આ ઉપરાંત આસપાસમાં ખેતરોમાં પણ જતાં હતા.

(આપ સૌ તરફથી નિયમિત ધોરણે સારસની અવલોકન નોંધ મળ્યા કરે તેવી અપેક્ષા રાખીએ છીએ. આનાથી થોળ અને ગોપાળનગરની જેમ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગમાં સારસની હાજરીવાળા અગત્યના સ્થળો ઉપર પ્રકાશ પડશે. વર્ષ દરમ્યાન ત્યાં સારસની સંખ્યામાં શું ફેરફાર થાય છે તથા તેઓની સામે કયાં ખાસ જોખમો છે તે વિષે વધુ જાણકારી મળશે.)

સારસ આખા ગુજરાતમાં જોવા મળતું હોવા છતાં ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લામાં તેની સંખ્યા વિશેષ જોવા મળે છે. બંને જિલ્લાઓમાં ડાંગરની ખેતી વ્યાપક પ્રમાણમાં થાય છે અને એક જળચર પક્ષી હોવાને કારણે સારસને માટે ડાંગરની ક્યારીઓ વિશેષ પસંદગીનો વિસ્તાર છે. કુદરતી તળાવો કે ભીની જમીનો (Wetlands) ન હોવાને કારણે ડાંગરની ક્યારીઓ સિવાય સારસ માટે અન્ય કોઈ આશ્રયસ્થાન નથી. ચોમાસામાં જ્યારે ડાંગરની રોપણી થાય ત્યારે માળો બનાવવા માટે નવું રોપેલ ડાંગરનું ધરું (Seedlings) ઉખેડીને તે પોતાના માળો બનાવે છે. ઉપરાંત માળો હોવાને કારણે નર-માદા ક્યારીની વચ્ચેથી આવજા કરે છે. ડાંગરના છોડ ચગદાઈ જવાથી ખેતીને થોડું ઘણું નુકસાન થાય છે. સારસના માળાને કારણે ડાંગરના પાકને 'ઘણું' નુકસાન થાય છે એવી એક છાપ ખેડા જિલ્લાના અમુક વિસ્તારમાં પ્રવર્તે છે. આવી છાપને કારણે કેટલાક ખેડૂત સારસને પોતાની ક્યારીમાં માળો બનાવવા દેતા નથી. કેટલાક કિસ્સાઓમાં માળો તથા ઈંડા ઊંચકીને અન્ય જગ્યાએ મૂકી આવે છે અથવા તેનો નાશ કરે છે.

જો ખેડૂત અને સારસ વચ્ચેનો સંઘર્ષ વધે તો બહુ જ થોડા સમયમાં સારસનું નિકંદન તીકળી જાય એવી શક્યતાઓ છે. ખેડૂત પાસેની જમીન ઓછી છે અને ઉત્પાદન ખર્ચ દિન-પ્રતિદિન વધી રહ્યો છે ત્યારે ઉત્પાદનને અસર કરતા પ્રત્યેક પરિબળ વિશે ખેડૂત ચિંતિત હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સારસ વિશેની ખેડૂતની છાપ કેટલા પ્રમાણમાં સાચી છે અને જો ડાંગરની ખેતીને નુકસાન થતું હોય તો તેનું પ્રમાણ (ટકાવારી) કેટલું છે એ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી નક્કી કરવું અત્યંત જરૂરી હતું.

સારસ દ્વારા ડાંગરના પાકને થયેલ નુકસાનનો અંદાજ (Estimate) કાઢવા માટે ત્રણ અર ૧૯૯૭માં મોટા પાયા ઉપર સર્વેક્ષણ કર્યું હતું. મોટા ભાગે સારસ ક્યારીની પાળ ઉપર ફરીને કિનારી ઉપરની ડાંગરની કટીઓમાંથી દાણા ખાય છે. આમ પાળી નજીકના છોડ ઉપર 'ઊડીને આંખે વળગે' એવું નુકસાન દેખાય છે, જ્યારે ક્યારીના વચ્ચેના ભાગમાં નહિવત્ નુકસાન થાય છે. નુકસાનના અંદાજના આંકડા પ્રમાણે ઊભા છોડના દાણાને થયેલ નુકસાન માત્ર ૦.૦૩% થી ૦.૯% જેટલું જ જોવા મળે છે; વજનના આધારે ઉપર આ નુકસાન ૦.૦૪ કિ.ગ્રા થી ૨.૬૬ કિ.ગ્રા. જેટલું જ થાય છે. ડાંગરના છોડ ચગદાઈ જવાને કારણે ૦.૫ કિ.ગ્રા. થી ૧૫ કિ.ગ્રા. જેટલું નુકસાન થાય છે. જો માળો બનાવવા માટે ડાંગરના છોડ ઉપાડવા હોય તો કોઈક કિસ્સામાં ૫૦ ચો.મી. જેટલો વિસ્તાર સાફ કરી નાખે છે. સર્વેક્ષણ કરેલ કોઈ પણ ક્યારીમાં નુકસાનનું પ્રમાણ ૧૪% થી વધારે આકારવામાં આવ્યું નથી. આ ટકાવારી વધારે દેખાવાનું કારણ એટલું જ હતું કે ક્યારીનું ક્ષેત્રફળ ખૂબ જ ઓછું (૦.૨ હે. - ૦.૫ હે.) હતું. કોઈ પણ ક્યારીમાં ડાંગરને થયેલું નુકસાન ૨૩ કિ.ગ્રા. થી વિશેષ ન હતું.

ઉપરોક્ત અભ્યાસ ઉપરથી એટલું કહી શકાય છે કે ડાંગરની ક્યારીઓમાં જો સારસ માળો બનાવે અને પાક નવેમ્બરમાં લણાય તો ત્યાં સુધીમાં પાકને જે નુકસાન થાય છે તે ઘણું જ ઓછું છે. આટલા ઓછા નુકસાનને ખેડૂત એક મોટું સ્વરૂપ આપી દે છે. ખેડૂતની સારસ પ્રત્યેની સહનશીલતા ઘટી રહી છે. ઉપરોક્ત સર્વેક્ષણના આંકડાનો ઉપયોગ જો ખેડૂતને સાચી સમજ આપવામાં થઈ શકે તો ખેડૂત - સારસ વચ્ચે વધી રહેલું ઘર્ષણ ઘટાડી શકાય, જે સારસના સંરક્ષણ માટે ઘણું જરૂરી છે.

ચંદ્રેશ કે. બોરડ, એશિતા મુખર્જી
નેશનલ ટ્રી ઓવર્સ કોઓપરેટીવ ફેડરેશન, આણંદ

બી.ટ. વેટરનરી કોલેજ કેમ્પસ, આણંદ ૩૮૮૦૦૧

(ગુજરાતમાં ગાજહંસ... પાના ૧૧થી)

૩૦૦ જેટલી હોય છે. આ સિવાય લાંબવેલ પાસે ગંદા પાણીમાં પણ ૧૯૮૮ માં ૧૧ જેટલી સંખ્યામાં ગાજહંસ જોવા મળ્યા હતા.

પંચમહાલ જિલ્લો : પંચમહાલ જિલ્લામાં પણ હવે ગાજહંસની સંખ્યા વધતી જાય છે. શરૂઆતમાં અમે લુણાવાડા તાલુકાના બાકોરના ગામ - તળાવમાં ૧૦૫ જેટલા ગાજહંસ જોયા. ભાદર ૩મમાં છેલ્લાં આઠ વર્ષથી, દર વર્ષે નિયમિત રીતે લગભગ ૧૫૦ જેટલા ગાજહંસ જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત લુણાવાડા તાલુકાના ગોકટાના ગામ - તળાવમાં પણ ૧૫૦-૩૦૦ જેટલા ગાજહંસ લગભગ નિયમિત રીતે જોવા મળે છે. આ વર્ષે ગોકટા તળાવને બદલે બાજુમાં નરોડાના તળાવમાં ગાજહંસ ૧૫ જેટલી સંખ્યામાં જોવા મળ્યા હતા. આ ઉપરાંત કડાણા ૩મમાં પણ આ પક્ષીઓ જોવા મળે છે.

વડોદરા જિલ્લો : આ જિલ્લામાં ૧૯૮૮ માં તિલકવાડા પાસે આવેલ વઢવાણ તળાવમાં ૪૦૦ જેટલા ગાજહંસ જોવા મળ્યા હોવાની નોંધ લેવાઈ છે.

ઉપસંહાર : આમ ગુજરાતમાં દુર્લભ અને વિરલ તથા અલ્પસંખ્યક ગણાતા પક્ષીઓ આજે ઉત્તર ગુજરાતના બનાસકાંઠા, મહેસાણા, અમદાવાદ તથા સાબરકાંઠા જિલ્લામાં, સૌરાષ્ટ્રના સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં અને મધ્યગુજરાતના ખેડા, પંચમહાલ તથા વડોદરા જિલ્લામાં વ્યાપકપણે જોવા મળે છે.

ગુજરાતમાં ગાજહંસની વ્યાપક હાજરીનાં શક્ય કારણો : ગુજરાતમાં ૧૯૭૫ પછી ઘણી સિંચાઈ યોજનાઓ પૂરી થવાના કારણે અને નહેરો વધતાં સિંચાઈનો પ્રદેશ વધવાથી તથા જળાશયોમાં પાણી રહેતું હોવાથી અને ખેતીના પ્રદેશમાં મુખ્યત્વે ઘઉં અને ચણાનો પાક લેવાતો હોવાથી આ પક્ષીઓની સંખ્યા ગુજરાતમાં વધી છે તેમ માની શકાય. વળી ગુજરાતમાં પ્રમાણમાં શિકાર ઓછો થતો હોવાથી, તેમની સલામતીના કારણે પણ તેમણે ગુજરાતમાં શિયાળો ગાળવા માટે પોતાની પસંદગી ઉતારી હશે તેમ પણ કહી શકાય.

૨૪, ન્યૂ નંદનવન સોસાયટી, ઈસરો પાછળ, અમદાવાદ-૧૫.

ફોન નં. ૬૭૫૪૫૨૩

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ, સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, સંપાદક મંડળ : પી.એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર.બી.બલર, દિલહાસ જાફરી, કે.ડી.વૈષ્ણવ
પત્રવ્યવહાર : ૧૯૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫. લવાજમ : નિ:શુલ્ક (શુભેચ્છા ફાળો આવકાર્ય - 'વિહંગ' ના નામે ચેક અથવા પ્રક્રમથી)
પ્રકાશક : લાલસિંહ રાઓલ, સી-૨, હરિઓમ એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ પાસે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧.
મુદ્રક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણ સ્થાન : 'શરદ પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૨.

જેની હું ઘણા સમયથી રાહ જોતો હતો, તે 'વિહંગ'નો નવો અંક આજે મળ્યો. આ અંકમાં મને ઘણી સારી માહિતી મળી. એક ખેડ જિલ્લાના રહેવાસી તરીકે મારી પાસે 'પરિએજ' વિષે આવી ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી ન હતી. વાંચીને મને તરત જ પરિએજ અને કનેવાલની મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. એક સૂચન છે કે, 'વિહંગ'ના બધાં જ વાચકમિત્રોના પરિચય હેતુથી એક 'મિટિંગ'નું આયોજન કુદરતના ખોળે કરવામાં આવે.

પ્રશાંત પંડ્યા, પેટલાદ

'વાઈલ્ડ લાઈફ ફોટોગ્રાફી'નો શોખ હોવાથી 'વિહંગ' મારા માટે ઘણી જ ઉપયોગી માહિતી આપે છે. ખૂબ ખૂબ શુભેચ્છાઓ.

પ્રકાશ મિસ્ત્રી, વલસાડ

'વિહંગ' સતત ઊડતું રહે અને પક્ષીપ્રેમીઓ તથા પક્ષીનિરીક્ષકોને નવીન માહિતી આપતું રહે તેવી શુભેચ્છાઓ.

જયપ્રકાશ પટેલ, અમદાવાદ

Congratulations on your efforts to propagate popular interest in birds and their habitats in Gujarat. We have put up 'Vihang' in the Reuben David Childrens Library of Sundarvan Nature Discovery Centre so that our visitors can read it.

Dr. A.J. Urfi, Ahmedabad

મેં यह कामना करता हूँ कि विहंग अन्य भाषा, जैसे अंग्रेजी हिन्दीमें भी प्रकाशित कर पायें

संतोष गुप्ता, अहमदाबाद

'વિહંગ'ના નેજા હેઠળ પક્ષીનિરીક્ષણનાં 'કેમ્પ' ગોઠવાયા તો વધુ સારો અનુભવ મળે. નવા મિત્રોને પ્રોત્સાહિત કરી શકાય.

કલ્પેશ રાવળ, જેતપુર

'વિહંગ' શરૂ કરવા તથા તેનું ઉક્રમન ટકાવી રાખવા બદલ અભિનંદન ! પક્ષીનિરીક્ષકો ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે વેરાયેલા પડ્યા છે, તેમના નિરીક્ષણની નોંધ 'વિહંગ' જેવા કોઈ સેતુમાં સચવાય તો ભવિષ્યમાં ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળી રહે.

ડૉ. વિનોદ સોની, રાજકોટ

'વિહંગ' ના 'ગ્રીમ્' અંકમાં 'પંખીપંચાંગ' ખૂબ જ માહિતીપ્રધાન લેખ રહ્યો. લવકુમાર સાહેબની 'કોલમ'માં માહિતી ખૂબ જ સારી છે, અને એટલી જ સચોટ છે.

કાળા ઢોંકનો (Black Stork) ફોટો સારો છે. ભરત પાઠકને અભિનંદન. ડૉ. અસદ રહેમાનીનો 'Vulture Study Group' અંગેનો વિચાર આવકાર્ય છે. એ અનુસંધાનમાં અમારા તરફથી સંપૂર્ણ સહકાર મળી રહેશે.

'વિહંગ' પરિવાર તરફથી માત્ર પક્ષીનિરીક્ષકો

માટે જ કોઈ 'વર્કશોપ' અથવા 'ફિલ્ડ પ્રોગ્રામ' થવો જોઈએ, જેથી આપણે મળી શકીએ અને વિચારોનું આધાન પ્રદાન થઈ શકે.

અશ્વિન પોમલ, ભૂજ

મને 'વિહંગ' રાબેતા મુજબ મળે છે, તે માટે આપનો ખૂબ ખૂબ આભારી છું. હું 'વિહંગ' વાંચીને ખૂબ જ આનંદિત થઈ જાઉં છું. મને એમાંથી ઘણું બધું જ્ઞાન મળે છે. હું શોખથી 'વાઈલ્ડ લાઈફ ફોટોગ્રાફી' કરું છું. મારા ફોટા તથા હું કોઈ પણ રીતે કામમાં આવી શકીએ તો હું મારું ભાગ્ય સમજાશ.

યોગેન્દ્ર શાહ, સુરેન્દ્રનગર

ખૂબ જ સરસ કામ ઉપાડ્યું છે. હું અને મારી વહુ મૃદુલા જૂના 'બર્ડ વોચર્સ' છીએ. મહારાજ કુમાર શિવભદ્રસિંહજી અમારા ગુરુ શ્રી લવકુમાર ખાચર, દરબાર સાહેબ સ્વ. શ્રી શિવરાજકુમાર ખાચર, શ્રી લાલસિંહભાઈ ઉપરાંત શ્રી પ્રદીપભાઈ પંડ્યા, શ્રી ડિશોરભાઈ, શ્રી કેશવભાઈ વગેરે રાજકોટના અસલી 'બર્ડ એક્સપર્ટ' પાસેથી ઘણું જ શીખવા મળેલું. જેથી 'વિહંગ' મળતાં ખુશી થાય તે સ્વાભાવિક છે.

'બર્ડ વોચિંગ'માં મેં એક ખાસ વસ્તુ જોઈ છે. જૂના 'બર્ડ વોચર્સ' ને નવા 'બર્ડ વોચર્સ'ની વાત હંમેશા મોટી લાગે છે. 'ગપ્પા મારે છે.' બસ અહીં જ મોટી ભૂલ થાય છે. અમને તો અમારા છોકરાં જેવડાં બર્ડ વોચર પાસેથી પણ શીખવા કે નવું પક્ષી જોવા મળ્યું છે.

બુકુલ શુક્લ, ભાવનગર

'વિહંગ'નો ગ્રીમ્ - ૯૯ અંક મળ્યો વાંચીને મારી નજીકના જ 'કનેવાલ'ની વાતો વાંચી કનેવાલ પહોંચી ગયા જેવું લાગ્યું.

ઘણી વખત આપણને કોઈ ઘવાયેલું પક્ષી મળે છે પણ સમજ અને આવડતને અભાવે આપણે તેની સારવાર કરી શકતા નથી. શું 'વિહંગ'માં આવા અનુભવ વગેરે ઘણી ના લઈ શકાય ?

'વિહંગ' માટે તથા પક્ષીસંરક્ષણ માટે હું કોઈ પણ રીતે કામમાં આવી શકું તેમ હોઉં તો મારું ભાગ્ય સમજાશ. 'વિહંગ'નું લવાજમ રાખો તો સારું, મફતની ટેવ પાડવી એ સારું નથી જ.

યજ્ઞેશ ભટ્ટ, ધર્મજ

'વિહંગ' નો શિશિર '૯૯'નો અંક મળ્યો. 'પંખી પંચાંગ' લેખ ખૂબ સુંદર હતો. તો વળી કચ્છના નાનાં રણમાં નાનાં હંજનાં પ્રજનનનાં સમાચાર આનંદ દાયક હતા. પક્ષીસંરક્ષણના મુદ્દાઓ પર આલેખન વિચાર, ચિંતનની સાથે તેમનાં રહેઠાણો જોખમાવે તેવા પરિબળો સામે આપણે સૌએ સાથે મળીને સામૂહિક રીતે કોઈ કદમ ઉઠાવવાનો સમય આવી ગયો છે. આ કાર્ય માટે હું તથા મારી સંસ્થા (ધર્મકુમારસિંહજી નેચર કોન્સર્વેશન સોસાયટી) તત્પર રહેશે.

દુષ્યંતસિંહ ઝાલા, ભાવનગર

વિહંગનો અંક ૧ '૯૯' મળ્યો. અદ્ભુત બનાવ્યું છે Newsletter for Birdwatchers ની ગુજરાતી

આવૃત્તિ લાગે.

મુકેશ ભટ્ટ, સુરત

બાળપણથી જ કુદરત સાથે વિહરવાની એક આદત હતી. પક્ષીઓ, વૃક્ષો, વનરાજી મનને ખૂબ આનંદ આપતા. કોઈને ઓળખતો ન હતો પણ છતાં કુદરતને માણતો એક શોખથી, એક રસથી. આ જ શોખે મને રસ લેતો કર્યો પક્ષીઓ વિષે જાણવાનો, સમજવાનો, ઓળખવાનો.

W.W.Fના મિત્રો સાથે પક્ષીનિરીક્ષણના પ્રોગ્રામ કરતાં આ શોખ, શિક્ષણ સુધી લંબાયો છે.

'વિહંગ'ના આગમનથી એક આનંદ થયો કે આવા શોખવાળા મારા જેવા મિત્રોની માહિતી મને મળી. 'વિહંગ'ના અંક નિયમિત મળતાં આ દિશાને પાંખ મળી હોય તેવું લાગ્યું. પ્રસ્તુત કરનારાઓને ખૂબ ખૂબ અભિનંદનો.

આ દિશામાં વધારે લોકો રસ લેતા થાય તે ખૂબ જરૂરી છે. 'વિહંગ'ના વાચક મિત્રો એકબીજા સાથે વધુ પરિચય કેળવે અને પોતાના જ્ઞાનની આપ-લે કરી શકે તે માટે પરસ્પર મળવું જરૂરી નથી લાગતું ?

'Wildlife' ફોટોગ્રાફી કરનારનો કોઈ લેખ છાપી શકે તો ફોટોગ્રાફી શીખનારને ખૂબ સરસ ઉપયોગી માહિતી મળી શકે.

પૂર્ણદી વૈષ્ણવ, અમદાવાદ

હંજનાં કચ્છનાં રણમાં પ્રજનન વિષે ઘણી જાણકારી મળી. અન્ય લેખો પણ માહિતીસભર અને માર્ગદર્શક બની રહે તેવા છે. 'વિહંગ' ગુજરાતનાં પક્ષીપ્રેમીઓને નજીક લાવવા માટે ખૂબ જરૂરી માધ્યમ બની રહે છે.

અશોક મશરૂ, રાજકોટ

પક્ષીનિરીક્ષકો માટે 'વિહંગ' સમા સેતુની જરૂર હતી જે આપે પૂર્ણ કરી છે. 'વિહંગ' પક્ષીનિરીક્ષકોને સારી માહિતી પૂરી પાડશે તેવી અપેક્ષા. હું તથા અમારી સંસ્થા Forest Youth Club 'વિહંગ' માટે કોઈપણ સેવા કરવા તત્પર રહેશે.

નિલેશ કુખાવત, મુ. ખીયા, જી. અમરેલી

It was indeed a pleasant surprise and delight to have received Shishir-99 issue of 'Vihang'. Congratulations for the activity. 'Vihang's' get up and contents are excellent. Please keep it up. The observations on birds collected by 'Vihang' are really voluminous and rich. A Group of interested and dedicated persons should be formed to meticulously document and analyze these observations. Probably we at present, may not realize the value and importance of such data, but for generations to come, it will provide a rich source of database. I wish 'Vihang' to graduate, over a period, from a mere observation reporter to a serious, respected research journal dedicated to the world of the Feathered - biped.

Bagirath Mankad, Ahmedabad

-- 'વિહંગ'નો બીજો અંક શિશિર '૯૯ મળી ગયો છે. કંદર્પ કાઠજીના લેખ 'સારસમય ચોમાસુ'માંથી સારસ અંગેની રસપ્રદ વાતો વાંચવા મળી. 'કોરડા સંદેર' અંગેના શ્રી પી.એસ. ઠક્કરનો લેખ વાંચી તે સ્થળની મુલાકાત લેવાનું મન થઈ આવ્યું. પક્ષીમિત્રોની નિરીક્ષણ નોંધમાંથી પણ ઘણું બધું જાણવાનું મળ્યું.

બી.આઈ.જાની, કોટડા સાંગાણી

'વિહંગ'નો અંક ખૂબ જ ગમ્યો. પક્ષી અને પર્યાવરણમાં રસ પરાવનારને તૃપ્તિની ઓડકાર આપ્યો. બહુ આનંદ તો એ થયો કે, આટલાં બધાં લોકો પંખીમાં રસ ધરાવે છે અને આ સામયિક પ્યારા તેઓનો પરિચય થઈ રહ્યો છે.

રસિલા કડિયા, અમદાવાદ

ઘણા સમયથી આવા 'સામયિક'ની શોધમાં હતો. મને જાણે કે મારું પોતાનું કોઈક મળ્યું. મારા હૃદયની ઊર્મિઓ અભિવ્યક્ત કરવાનું માધ્યમ મળ્યું.

સંદિપ બ્રહ્મભટ્ટ, કલોલ

નાના રણમાં હંજવા પ્રજનન સ્થળની મુલાકાતમાં કચું વાંધાજનક નથી.

ઃ આ આખો વિસ્તાર મીઠાના ઉત્પાદનનો વિસ્તાર છે. પ્રજનન મીઠાની ક્યારીઓમાં જ થયેલું એ વસ્તુ આ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે. અહીં ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ મીઠાના અગરો આવેલા છે. આટલા જ કુટુંબો રહેતા હોય છે. તેમાં બે-ચાર વ્યક્તિઓ આ વિસ્તારની મુલાકાતે જાય તો યું થઈ જાય ?

વળી, પ્રજનનનો સમય જૂન-જુલાઈનો હતો. જ્યારે પ્રજનન ચાલુ હોય ત્યારે ૨૫ થી ૩૫ કિ.મી ખોરાક પાણી ઊંચકીને અંગારા જેવી કીચડવાળી રણની ચીકણી માટી અને ઘગધગતાં પાણીમાં, જેમાં ઢીંચણથી સાથળ સુધી પગ ઘૂસી જાય, પ્રજનન સ્થળ સુધી પહોંચવું અશક્ય છે. જ્યારે પક્ષીઓ આ સ્થળ છોડીને ચાલ્યાં ગયાં હોય ત્યારે, સપ્ટે - ઓક્ટો. દરમિયાન આ સ્થળે મુલાકાત માટે જવું કોઈ રીતે વાંધાજનક ન હોઈ શકે, કારણ કે, એમાં પ્રજનનમાં કોઈ ખલેલ પહોંચવાનો સવાલ જ ઊભો નથી થતો.

ઃ ડૉ. રાજલબેને જણાવ્યા અનુસાર વાહનોની અવરજવર અને વાવાઝાડોને લીધે પક્ષીઓ માળા

છોડીને ચાલ્યાં ગયાં હોય તેમ તેઓને લાગ્યું. પણ તેમ નથી. આ કુદરતી છે. ૧૯૭૪થી ૧૯૯૯ સુધી દરેક પ્રજનન સ્થળ પર પક્ષીઓ ખોરાક પાણી વિના ઈંડાં આવી રીતે પડતા મૂકીને જતાં રહ્યાં હોવાનું નોંધાયેલું છે. પ્રજનનસ્થળથી પાણી દૂર ખસી ગયું હોય, ખોરાક ઓછો થઈ ગયો હોય એટલે પક્ષીઓને ખોરાક માટે દૂર સુધી જવું પડે એવા સંગ્રહોમાં ઈંડાં સેવાઈ ન શકે. આ કારણોને લીધે પક્ષીઓ માળાં છોડીને ચાલ્યા જાય છે. આમ આ બનવાનું કારણ કુદરતી છે.

ઃ ગ્રીષ્મ '૯૯ અંકમાં શ્રી શબ્દિર મલિકના જણાવ્યા પ્રમાણે, જે મીઠાની ક્યારીઓમાં માળા બનાવ્યાં હતાં. તેનો અગરિયાઓ ફરી ઉપયોગ નહીં કરે. તેના કારણ માટે તેઓએ જણાવ્યું હતું કે, માળા દૂર કરવા ખૂબ અઘરું છે, અને એટલા માટે જ તેઓ પક્ષીઓને કદાચ ફરી માળા નહીં કરવા દે. ખરેખર તો પ્રજનનસ્થળનો વિસ્તાર કેટલાક ધર્મપ્રેમી અગરિયાઓએ એટલા માટે ખાલી રાખ્યો છે કે, ભલે પક્ષીઓ અહીં આવીને દર વર્ષે પ્રજનન કરે, કારણ કે, તે તેમને નડતરરૂપ નથી.

દેવજીભાઈ ધામયા, ધાંગણ

પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય : 'Birds of Indian subcontinent'

લેખકો : રિચાર્ડ ગ્રિમેટ, કેરોલ ઈન્સ્કીપ, ટીમ ઈન્સ્કીપ. પ્રકાશક : ઓક્સફોર્ડ યુનિ. પ્રેસ. કિંમત : રૂ. ૨૨૫૦ પાના : ૮૮૮

ભારતીય ઉપખંડનાં ભારત, પાકિસ્તાન, નેપાળ, ભુતાન, શ્રીલંકા, અને માલદીવના પક્ષીઓને આવરી લેતું આ છેલ્લાંમાં છેલ્લું પુસ્તક કહી શકાય. ૧૯૬૮-૭૫ માં ૧૦ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું, અને ડૉ. સલીમ અલી તથા એસ. ડિલોન દ્વારા લખાયેલું Handbook of the Birds of India and Pakistanમાં કુલ ૧૨૦૦ પક્ષીઓની યાદી છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં, ઘણી નવી પક્ષીની જાતિઓ નોંધાઈ હતી. આવા ૮૫ વધુ પક્ષીઓ સાથે કુલ ૧૨૮૫ પક્ષીઓની નોંધ આ પુસ્તકમાં છે. ચિત્રો સારાં છે પણ હજી વધુ સારાં બની શકત.

અબાબીલ (Swift)ની બાબતમાં જોઈએ તો માત્ર ઊડતાં પક્ષીઓ જ બતાવ્યાં છે, બેઠેલાં એક પણ નથી. આ પુસ્તકમાં, દક્ષિણપૂર્વ એશિયાનાં પક્ષીઓની યાદીમાં (checklist) જે વર્ગીકરણનો ઉપયોગ કરાયો છે, તેનો ઉપયોગ થયો છે, એટલે ઘણાં બધાં નવા અંગ્રેજી નામો વપરાયાં છે. વળી પક્ષીઓનાં આખા વર્ગની ખોરાકની માહિતી અપાઈ છે, પ્રત્યેક જાતિની ખોરાક અંગેની વિશિષ્ટતાઓની નોંધ નથી. માળાનો ઉલ્લેખ પણ એક સામાન્ય ભાષામાં કરાયો છે. ઈંડાં સેવવાનો સમયગાળો તથા બચ્ચાં ઉછેરમાં નર- માદાની જવાબદારી વગેરે વિષય પર કોઈ માહિતી નથી અપાઈ.

દરેક જાતિના લખાણ સાથે તેના વ્યાપનો નકશો આપેલો છે પણ તે ખૂબ નાનો છે અને વધુ મદદરૂપ થાય તેવું લાગતું નથી. દા.ત. સર્પગ્રીવ (Darter)ની મોટી વસાહત 'પીરોટન' ટાપુની આસપાસ છે પણ પુસ્તકમાં તેના વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નથી. ગિલોતરા (Grey Hornbill) માટે એવું લખ્યું છે કે, જ્યારે માદા માળો છોડીને જાય છે ત્યારે બપોલનું જે તૂટી ગયેલું મોં છે તે બચ્ચાં ફરી માટીથી પૂરી દે છે. મને આ શક્ય લાગતું નથી. આ કામ માટે બચ્ચાં ખૂબ નાજુક કહેવાય જો કે, તે માટે વધુ સંશોધનની જરૂર છે.

ટૂંકમાં કહું તો સલીમ અલીનું પુસ્તક હું વધારે પસંદ કરું. આ નવું પુસ્તક પશ્ચિમના લોકોની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓની લઘુલક્ષ્ય લખાયેલું હોય તેવું લાગે છે.

ચિનુ પંચાલ, ગાંધીનગર

સાભાર સ્વીકાર

૮૦૦૦/-	સ્વ. નાનુભાઈ અમીન, વડોદરા	૧૦૦/-	ડૉ. કમલ મહેતા, પોરબંદર	૨૦૦/-	જે.પી.જોષી, મુંબઈ
૧૦૦૦/-	ઉદયન મહેતા, અમદાવાદ	૧૦૦/-	અનિલ ભટ્ટ, સુરત	૧૫૦/-	દુર્લભજી રાઠોડ, મોરબી
૧૦૦૦/-	અજય દેસાઈ, અમદાવાદ	૧૦૦/-	ઉત્તમ ભુતા, ભાવનગર	૧૨૫/-	કિશોર ત્રિવેદી, જામનગર
૧૦૦૦/-	હેમંત કડિયા, અમદાવાદ	૧૦૦/-	કેતન ટાટ્ટ, અમદાવાદ	૫૦/-	નટુભાઈ પરીખ, અમદાવાદ
૧૦૦૦/-	ઈન્દુભાઈ પટેલ, વડોદરા	૫૧/-	જયસિંહ ગોહિલ, ભાવનગર	૧૫૧/-	દિનુભાઈ દવે, અમદાવાદ
૩૦૧/-	પ્રકાશ મિસ્ત્રી, વલસાડ	૧૦૦/-	સંતોષ ગુપ્તા, અમદાવાદ	૨૫૦/-	ડૉ. પ્રવીણ ખત્રી, અમદાવાદ
૨૫૧/-	નિયંત મહેતા, અમદાવાદ	૫૦૦/-	ભાયાવદર નેચર ક્લબના મિત્રો	૨૦૧/-	મુકેશ ભટ્ટ, સુરત

૩-૪-૯૯ ના રોજ સાંજે ૬-૦૦ વાગ્યે હું અને મી. બોડા વેકરિયાની બાજુમાં આવેલા ગાંડા બાવળના ઝૂંડથી થોડે દૂર એક પાળા પર આવીને બેઠા. વેકરિયા, નળસરોવર અભયારણ્યના ઑફિસ સંકુલથી ૨ કિ.મી. દૂર આવેલું છે.

ગાંડા બાવળ પર ૫૦૦ જેટલા નડી બગલા રાતવાસો (roosting) કરવા આવે છે, એવા સમાચાર મળતાં અમે ખાતરી કરવા ત્યાં ગયા હતા. સૂર્ય આશમી ગયા પછીનું અજવાળું અને સંપૂર્ણ નીરવતા વચ્ચે, નળ સરોવરની દિશામાં મીટ માંડીને અમે બેઠા. હું થોડો અધીરો બની ગયો, 'પક્ષીનું તો કંઈ કહેવાય નહીં, બીજું દિવસથી આવવાના બંધ પણ થઈ ગયાં હોય.' તેવામાં દૂર સિતિજ પર એક બગલો દેખાયો. બાઈનોક્યુલરથી તેને દ્રષ્ટિક્ષેત્રમાં લીધો. છોક બીજી દિશામાં, ૩૦૦ મી. દૂર આવેલાં ગાંડાબાવળના વૃક્ષ પર જઈને બેઠો ત્યાં સુધી જોયાં કર્યું. જેવું બેઠું અને ડોક ઊંચી કરી તેવી ખાતરી થઈ કે એ નડી બગલો જ હતો. મોડી સાંજે અમે જે જોતા હતા તે માત્ર આકૃતિઓ જ હતી, રંગ કે બીજી લાક્ષણિકતા ખબર પડે તેમ ન હતી.

'આયાત' વધતી ગઈ. બે પક્ષી, પાંચ પક્ષી, બાર પક્ષી. ધીમે ધીમે મોટાં જૂથમાં પક્ષીઓ આવવા લાગ્યા. અમે ગણતાં ગયાં. પાછી મી. બોડાને ગણવાનું કામ સોંપી હું રાતવાસાની (roosting) જગ્યા નજીક ગયો. પક્ષીઓ એક પછી એક ગાંડા બાવળનાં ઝૂંડમાં ગોઠવાતા હતાં. અંધારું થવા આવ્યું એટલે હું પાછો ફર્યો. ત્યાં સુધીમાં મી. બોડાએ ૪૮૦ પક્ષીઓ ગણ્યાં. પક્ષીઓની આવન ચાલુ હતી પણ અંધારું વધતાં અમે નીકળી ગયાં.

૫૦૦થી વધારે નડી બગલાનો આ રીતે એક જ જગ્યાએ રાતવાસો નોંધપાત્ર ઘટના કહેવાય. ઑફિસની પાછળ ઝાડીમાં પણ ૧૫૦થી ૨૦૦ નડી બગલા બેસે છે, તેવું પછી જાણવા મળ્યું.

સવારે સૂર્યોદય પહેલાં તો આ પક્ષીઓ નળસરોવરની વિશાળતામાં ખોવાઈ જાય છે. મને મનમાં થયું કે, આ જ પક્ષી આપણે પક્ષીગણતરી વખતે હોડીમાંથી ગણીએ તો કેટલાં થાય ?

એ દિવસે સવારે અમે ઘણી કાળાપેટ વાબગલી (Black bellied Tern) જોઈ. 'લીમ્સી' બેટ તરફ ગયાં ત્યારે મોટી સંખ્યામાં કાળાપેટ વાબગલી, થોડી કાશમીરી વાબગલી (Whiskered Tern), શ્યામશિર ધોમડા (Black headed Gull) અને લડાખી ધોમડા (Brownheaded Gull) એક બાજુના કિનારે બેઠેલા હતા. કાળાપેટ વાબગલી કાશમીરી વાબગલી કરતાં થોડી મોટી હોય છે અને તેની શિકાર કરવાની રીત જુદી છે. તે થોડું સ્થિર ઉડાન (hover) કરી, ડૂબકી મારીને શિકાર કરે છે, જ્યારે કાશમીરી વાબગલી હવામાં ત્રાંસીઓ મારી પાણીની સપાટી પરથી ખોરાક પકડે છે. વળી, કાળાપેટ વાબગલીની પૂંછમાં ખાંચો મોટો છે. બંનેના પેટાળ પ્રજનનની ઋતુમાં કાળા હોય છે.

પક્ષીઓ જ્યાં બેઠેલાં હતાં. તે લંબચોરસ, ઊંચાણવાળો ભાગ હતો. તેને 'ઢાબ' (Platform) કહે છે. આ ઢાબનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૬' x ૪' હોય છે. 'ઢાબ' શિકાર માટે બનાવેલો હોય છે. તેના પર લાકડાની 'કેમ' ગોઠવી જાળ બીછાવેલી હોય છે. તેને એક લાંબી નાયલોનની દોરી કે વાંસની પટ્ટી સાથે જોડેલી હોય છે. લગભગ ૧૦૦ થી ૨૦૦ મી. દૂર, દોરીનાં બીજા છેડે એક હાથો હોય છે. હાથો ખેંચતી વખતે બળ વાપરવું પડે એટલે પગને ટેકો મળે તે રીતે બે ખૂંટા જમીનમાં રાખવામાં આવેલાં હોય છે. દોરી ખેંચો એટલે 'ઢાબ' પરની જાળ સમેટાઈ જાય અને 'પ્લેટફોર્મ' પર બેઠેલાં પક્ષીઓ, તેમાં સપડાઈ જાય. ઠેક

ઠેકણે આવા ઢાબ દેખાયા, ખાસ કરીને પાણી ઓછું હતું એટલે.

'લીમ્સી'થી આગળ 'રાણાગઢ' તરફ જતાં અમે શિકારની એક વધુ અસરકારક પધ્ધતિ જોઈ. લગભગ ૭૦ મીટર લાંબી 'ઊભી જાળ' ગોઠવેલી હતી. લાંબા વાંસડા સાથે બાંધેલી આ જાળ લગભગ ૪ મી. ઊંચી હતી. ખાસ કરીને રાત્રે શિકાર-ચોર પક્ષીઓને ઉડાડે ત્યારે તે જાળમાં ફસાઈ જાય. 'ઢાબ'

કરતાં પણ ઊભી જાળ વધુ ધાતક હોય છે.

૧૮-૪-૯૯ ના રોજ અમે ધરજી તરફ ગયા ત્યારે ચોંદ ઊભી જાળ ગોઠવેલી જોઈ. બંને બાજુ નજર પહોંચે ત્યાં સુધી જાળ હતી! ૧૫થી ૨૦ હોડકાં કિનારે પડ્યાં હતાં. એકમાં પીંડો વાળીને 'નેટ' પડી હતી. ધરજી શિકાર-ચોરોનું મથક કહેવાય છે. આ નેટ રાતોરાત ઊભી ના થઈ શકે. આ, જવાબદાર વ્યક્તિઓની નિષ્ક્રિયતા ગણવી કે સંમતિ ?

૨૫-૪-૯૯ ના દિવસે હું નળસરોવર ગયો ત્યારે પાણી ઓછું થઈ ગયું હતું. ધ્રાબલા બાજુ પક્ષીઓ વધારે હતા. લગભગ ૩થી ૪ હજાર નાના હંજ, ૫૦૦ જેટલાં મોટા હંજ, હજારેક જેટલી ચેતવા (Garganey), ૨૦૦ જેટલાં ગયણા (Shoveller) અને મોટી સંખ્યામાં વાબગલી હતાં. આગળ જતાં ૧૫૦ જેટલાં પીળીયાંચ ઢોક (Painted Stork) જોયાં. પાણી ઓછું હોવાને લીધે તે છૂટા છવાયા ઊભેલાં જોવાં મળ્યાં.

અઠવાડિયા પહેલા પાનવડના બેટ પર જે માછીમારોએ પડાવ નાખેલો તે આજે 'લીમ્સી' બેટ પર આવી ગયેલા. 'નાની કઠેચી'નાં ૪થી ૫ કુટુંબો તે બુ નાખીને પડ્યાં હતાં. ત્રણ - ચાર હોડીઓ આસપાસમાં માછલી પકડવાનાં કૂબા લઈને ફરતી હતી. બેટ પર ચારે બાજુ માછલીઓ સૂકવેલી હતી. મોટા ભાગની નાની હતી. લગભગ પાંચેક જાતની માછલી અમે જોઈ.

થોડી મોટી માછલીઓ, તેનું માથું કાઢી, શરીરને કાડીને સૂકવેલી હતી. જ્યારે અમે પૂછ્યું કે, 'આટલી નાની માછલીઓ કેમ પકડો છો', ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે, 'નાની' માછલીની કિંમત વધારે આવે છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી તેઓ ગોંરખપુર જઈને માછલી વેચી આવે છે. ૪૨ કિલોનો એક કોથળો એવા આશરે સો કોથળા તેઓએ આ 'સીઝન'માં વેચ્યાં. તેમના કહેવા મુજબ, નાની માછલીઓ પકડવા છતાં માછલીઓ ઓછી થતી નથી. ચોમાસામાં નવું પાણી આવે ત્યારે કુદરતી રીતે માછલીઓ સાથે આવે છે. ઉનાળામાં પાણી જેમ જેમ ઓછું થાય તેમ

તે વધુને વધુ ઘાટવાળું બનતાં માછલીઓ આપમેળે મરી જાય છે. અમે બીજા એક 'બેટ' પર કિનારે મરેલી માછલીઓ જોઈ.

૧૯/૪/૯૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૧૫
ફોન: ૬૭૩૧૮૭૮